

Stefan Kader.

Stanisław Koszutski

Nasz przemysł wielki

na początku XX stulecia.

Obraz statystyczno-ekonomiczny.

WARSZAWA.

Nakładem Księgarni Naukowej, Krucza 44.

1905.

Stanisław Koszutski.

Nasz przemysł wielki

na początku XX stulecia.

Obraz statystyczno-ekonomiczny.

WARSZAWA.

Nakładem Księgarni Naukowej, Krucza 44.

1905.

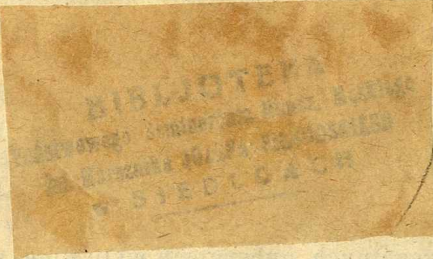

62
Kosz.
Nasz.

br. 477 Brosz

Дозволено Цензурою
Варшава, 20 Апрель 1904 г

BIBLIOTEKA
Państw. Liceum Pedagog. im. Św. Konarskiego
w Siedlcach

WSTĘP.

W 1903 r. wyszła w druku księga p. t.: „Spis fabryk i zakładów przemysłowych w Rosji Europejskiej”, wydana przez Ministerjum Skarbu. W przedmowie czytamy, iż spis ten stanowi ciąg dalszy poprzednich tego rodzaju wydawnictw, jako to: „Wykazu fabryk i zakładów przemysłowych Rosji Europejskiej” P. Orłowa i S. Budagowa (ostatnie wydanie z r. 1894) oraz „Wykazu fabryk i zakładów w 1897 r.”, wydanego przez Departament Handlu i Rękodzieł pod redakcją N. Łangowoja i W. Michajłowskiego. Nowy „Spis fabryk” ułożony został na podstawie materiału, zebranego przez Wydział Przemysłu w Ministerjum Skarbu za pośrednictwem inspektorów fabrycznych, a ugrupowanego pod redakcją rewizora fabrycznego, inż. W. Warzara. Materiał ten uzupełniono nadto danemi, dostarczonymi bezpośrednio przez fabrykantów w odpowiedzi na kwestjonarjusz, rozesłany wszystkim właścicielom fabryk w państwie przez Redakcję „Wiestnika Finansów”. Odpowiedzi nadesłała zaledwie trzecia część zapytanych fabrykantów, dane jednak nadesłane przez nich zostały włączone do „Spisu”.

Księga, o której mowa, zawiera jedynie materiał surowy w postaci następującej.

Fabryki i zakłady przemysłowe podzielone są według działów produkcji na 12 grup: 1) przemysł bawełniany; 2) przemysł wełniany; 3) tkactwo jedwabne; 4) fabryki wyrobów ze lnu, konopi i juty; 5) produkcja z materiałów mieszanych (tiule, koronki, wstążki, taśmy, pończochy, tkaniny techniczne, kwiaty sztuczne, zabawki, parasole i t. p.); 6) przemysł papierniczy i poligrafja; 7) przemysł drzewny; 8) przemysł metalowy i mecha-

niczny; 9) zakłady opracowujące minerały (głównie ceramika); 10) przemysł przerabiający płody zwierzęce (garbarnie, białoskórnice, fabryki rękawiczek, obuwia, mydła, świec, kleju, szczotek, grzebieni i t. d.); 11) przemysł spożywczy: a) nie opłacający akcyzy; b) opłacający akcyzę (cukrownie, gorzelnie, browary, fabryki wyrobów tytoniowych); 12) przemysł chemiczny ¹⁾.

W każdym z powyższych działów widzimy inny jeszcze podział: według gubernji. Zakłady zaś danego rodzaju w poszczególnych gubernjach wyliczone są w porządku alfabetycznym według nazwisk właścicieli lub firm.

O każdym z przedsiębiorstw znajdujemy, prócz nazwiska właściciela (i kiedy-niekiedy wzmianki o jego poddaństwie), następujące wiadomości: 1) rodzaj produkcji, 2) rok założenia, 3) adres, 4) wartość produkcji rocznej, 5) czasami: ilość towaru wyprodukowanego, 6) liczba robotników.

W wydawnictwie całem nie znajdujemy żadnej wzmianki, wskazującej, którego roku dotyczą dane, zamieszczone w księdze. Pośrednio możemy wnioskować, że 1901 i częściowo 1902 r., a to na tej zasadzie, że zamieszczono w „Spisie” fabryki założone w 1900 roku, nadto i fabryk założonych w 1901 r. figuruje pewna liczba.

Praca przy ułożeniu poniżej zamieszczonego obrazu statystycznego przemysłu w Królestwie Polskiem polegała na wyłączeniu w każdym dziale danych, dotyczących Królestwa Polskiego, na rozsegregowaniu cyfr, wyrażających wartość produkcji rocznej i liczbę robotników, według poszczególnych miejscowości, okręgów przemysłowych, miast i t. d., na szczegółowszym podziale niektórych gałęzi produkcji na poddziały, wreszcie na podsumowaniu odpowiednich danych. Osobnemu wyłączeniu uległy również dane, dotyczące towarzystw akcyjnych, oraz zakładów „większych”, produkujących rocznie na sumę ponad 100 tys. rubli, lub zatrudniających powyżej 50 robotników.

Staraliśmy się też uwypatnić, jak znaczne zmiany zaszły w przemyśle krajowym w ciągu lat ostatnich (od 1897 roku), zwłaszcza wobec przesilenia, jakiemu przemysł uległ na przełomie dwóch stuleci.

Jako źródło, dotyczące specjalnie górnictwa i hutnictwa, służyło nam świeże wydawnictwo rosyjskie, p. t.:

¹⁾ Górnictwo i hutnictwo nie zostało objęte przez „Spis”.

„Górnictwo w Rosji”, oparte na danych urzędowych za rok 1901, a ułożone pod redakcją inż. gór. M. Iwanowa (1903 r.).

Dodaliśmy nadto wiadomości o stanie przemysłu górniczo-hutniczego, oparte na innych źródłach, jak W. Załęski: „Królestwo Polskie pod względem statystycznym” i Wł. Żukowski: „Przesilenie w przemyśle żelaznym”.

Materiał w surowej formie o stanie przemysłu krajowego na początku stulecia zawiera również „Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Król. Polsk.”, wydana staraniem Stowarzyszenia Techników (1904 r.), a opracowana przez inż. L. Jeziorańskiego. Księga zawiera częściowo dane, nadesłane przez fabrykantów w odpowiedzi na rozesłany do nich przez komitet redakcyjny kwestjonariusz, częściowo zaś opiera się na wskazanem wyżej wydawnictwie Ministerjum Skarbu („Spis fabryk i t. d.”). Choć „Księga” posiada wiele braków i niedokładności (czem odznaczają się i źródła urzędowe) i podaje materiał, pozbawiony jednolitości i systematyczności, wyciągnęliśmy z niej ogólne dane, dotyczące poszczególnych działów produkcji.

Przemysł Królestwa Polskiego w 1901/1902 r.

I.

Tkactwo.

A. Przemysł bawełniany.

Gubernja Warszawska.

	Ilość fabryk	Wartość produkcji w tys. rb.	Liczba robotni- ków
Warszawa	5	814	641
Powiat Błoński (Grodzisk)	1	72	26
Razem	6	886	667

Gub. Kaliska.

Zduńska Wola (biura rozdzielcze)	6	44	311 ¹⁾
Kalisz	1	9	6
Turek	1	20	42
Ozorków (Schlösser)	1	1,174	996
Razem	9	1,247	1,355

Gub. Łomżyńska.

Razem	1	9	9
-----------------	---	---	---

Gub. Piotrkowska.

Łódź	118	69,705	35,405
Zawiercie	3	6,805	6,183

¹⁾ pracują w domu.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Częstochowa	1	388	171
powiat Częstochowski	2	41	108
Pabjanice	4	5,007	4,387
Zgierz	3	1,712	1,136
pow. Piotrkowski	2	1,014	827
„ Będziński	3	2,336	1,358
„ Łaski	1	12	12
Razem	137	87,020	49,587

Ogółem przemysł ba-
wełniany 153 89,162 51,618

B. Przemysł wełniany.

Gub. Warszawska.

Warszawa	3	482	340
pow. Warszawski (Marki)	1	2,383	1,348
Razem	4	2,865	1,688

Gub. Kaliska.

Zduńska Wola:

biura rozdzielcze	36	1,543	2,660 ¹⁾
fabryki	10	1,390	1,457
	46	2,943	4,117

Ozorków	5	235	230
pow. Łęczycki	2	43	94
Kalisz	1	389	330
pow. Kaliski	1	350	383
Razem	55	3,960	5,154

Gub. Łomżyńska.

Razem 5 102 136

¹⁾ pracują w domu.

Gub. Lubelska.

Razem . . .	2	53	47
-------------	---	----	----

Gub. Piotrkowska.

Łódź: fabryki	{ 166	{ 53,522	{ 21,792
biura rozdzielcze	{ 4 (?)	{ 144	{ 93
	170	53,666	21,885
okolice Łodzi	8	1,123	947
Łódź z okolicą	178	54,789	22,832
Pabjanice: fabryki	3	3,462	2,316
biura roźdz.	20	420	570
	23	3,882	3,886
Tomaszów	25	3,635	2,193
pow. Brzeziński	9	193	192
Zgierz	21	2,441	1,692
Częstochowa	2	6,974	2,430
Sosnowiec	2	10,529	3,717
pow. Piotrkowski	1	50	38
Razem	261	82,493	36,980

Ogółem przemysł wełniany .	327	89,473	44,005
----------------------------	-----	--------	--------

C. Przemysł Jedwabny.

Gub. Warszawska:

Warszawa	4	1,523	974
pow. Warszawski	1	14	14
Razem	5	1,537	988

Gub. Piotrkowska:

Łódź	12	1,341	730
pow. Łódzki	2	134	95
Razem	14	1,475	825

Ogółem przem. jedw.	19	3,012	1,813
-----------------------------	----	-------	-------

D. Przemysł płócienny.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 r.	Liczba robotn.
Gub. Warszawska.			
Warszawa	1	832	615
pow. Błoński (Żyrardów z Jaktoro- wem)	2	7,489	9,356
Razem	3	8,321	9,971
Gub. Kielecka.			
Razem	1	7	17
Gub. Piotrkowska.			
Łódź	1	4	9
Częstochowa	2	2,410	1,800
pow. Częstochowski	1	882	731
Razem	4	3,296	2,540
Ogółem przem. płóc.	8	11,625	12,528

E. Wyroby z różnych materiałów włóknistych.

Gub. Warszawska.			
Warszawa	44	6,967	4,770
pow. Błoński	1	400	326
Razem	45	7,367	5,096
Gub. Kaliska.			
Kalisz	20	960	1,575
pow. Kaliski	2	53	75
Wieluń	2	7	25
Razem	24	1,020	1,675

Gub. Łomżyńska.

	Łośó fabr.	Wart. prod. w 1000 r.	Liczba robotn.
R a z e m . . .	12	104	297

Gub. Radomska.

R a z e m . . .	1	2	35
-----------------	---	---	----

Gub. Piotrkowska.

Łódź	26	5,341	3,811
pow. Łódzki	2	73	135
Tomaszów	1	31	40
Częstochowa	2	301	264
pow. Brzeziński	2	152	164
R a z e m . . .	33	5898	4,414

Ogółem wyr. z różnych

mat. włókn. . . .	115	14,391	11,517
-------------------	-----	--------	--------

Razem przemysł włóknisty (tkactwo).

Bawełniany	153	89,162	51,618
Włniany	327	89,473	44,005
Jedwabny	19	3,012	1,813
Płócienny	8	11,625	12,528
Wyr. z różn. mater.	115	14,391	11,517
	622	207,663	121,481

Przemysł tkacki według gubernji.

Gub. Piotrkowska	449	180,182	94,346
" Warszawska	63	20,976	18,410
" Kaliska	88	6,227	8,184
" Łomżyńska	18	215	442
" Lubelska	2	53	47
" Kielecka	1	8	17
" Radomska	1	2	35
	622	207,663	121,481

Głównejsze punkty przemysłu tkackiego.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Łódź	327	130,057	61,840
Warszawa	57	10,618	7,340
Częstochowa	7	10,073	4,665
Sosnowiec	2(?)	10,529	3,717
Pabjanice	27	8,889	8,273
Zawiercie	3	6,805	6,183
Zgierz	24	4,153	2,828
Tomaszów	26	3,666	2,233
Zduńska Wola	52	2,987	4,428
Ozorków	6	1,409	1,226
Marki	1	2,383	1,348
Żyrardów	1	7,439	9,234
Kalisz	22	1,358	1,911

II.

Przemysł papierowy i poligraficzny.

A) Papiernictwo.

Gub. Warszawska.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Fabryki papieru, kartonu, wyr. papier.			
Warszawa	17	1,063	888
pow. Warszawski (Jeziorna)	1	1,625	865
pow. Błoński	1	47	47
„ Gostyński („Soczewka”)	1	782	612
	20	3,517	2,412

Fabr. papy, celulozy:

Warszawa	3	315	122
Włocławek	3	632	410
	6	947	532

Razem . . . 26 4,464 2,944

Gub. Kielecka.

Fabryki papieru, gilz:

Kielce (f. gilz)	3	11	49
pow. Stopnicki (f. gilz)	1	1	16
„ Olkusi (f. papieru)	3	1,208	771
Razem . . .	7	1,220	836

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
--	----------------	------------------------------	-------------------

Gub. Łomżyńska.

Fabr. gilz, papy	3	21	37
----------------------------	---	----	----

Gub. Płocka.

Fabr. gilz	2	5	32
----------------------	---	---	----

Gub. Radomska.

Fabr. gilz	2	30	69
----------------------	---	----	----

Gub. Siedlecka.

Fabr. gilz	6	26	138
----------------------	---	----	-----

**Gub. Piotrkowska (fabr. papieru,
kartonu, gilz i t. p.).**

Łódź	8	486	333
Częstochowa	6	1,046	815
pow. Częstochowski	1	31	30
Zawiercie	1	10	30
Pabjanice	1	1,000	350
pow. Łaski	1	16	16
„ Będziński	3	414	261
Sosnowiec	1	130	120
pow. Rawski	2	14	14
„ Noworadomski	1	55	45
Razem . . .	25	3,202	2,014

Ogółem fabr. pap. i wyr. pap. . .	71	8,968	6,070
--	-----------	--------------	--------------

B) Drukarnie i litografje.

Gub. Warszawska: Warszawa	34	1,547	1,348
„ Kaliska: Kalisz	3	56	56
„ Kielecka: Kielce	1	6	19
„ Łomżyńska: Łomża	3	16	27

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Gub. Lubelska: Lublin	2	16	33
" Radomska: Radom	2	43	79
" Piotrkowska:			
Piotrków	2	42	62
Częstochowa	3	46	54
Łódź	7	282	274
Razem	12	370	390
Ogółem drukarnie i litogr.	57	2,054	1,952

Razem przemysł papier. i poligr.

fabr. pap. i t. p.	71	8,968	6,070
druk. i litogr.	57	2,054	1,952
	128	11,022	8,022

Według gubernji:

Gub. Warszawska	60	6,011	4,292
" Kaliska	3	56	56
" Kielecka	8	1,226	855
" Łomżyńska	6	37	64
" Lubelska	2	16	33
" Płocka	2	5	32
" Piotrkowska	37	3,572	2,404
" Radomska	4	73	148
" Siedlecka	6	26	138
Razem	128	11,022	8,022

Głównejsze punkty przemysłowe:

Warszawa	54	2,925	2,358
Łódź	15	768	607
Częstochowa	9	1,092	869
Pabjanice	1	1,000	350
Sosnowiec	1	130	120
Zawiercie	1	10	30

III.

Przemysł drzewny.

Gub. Warszawska.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Warszawa	30	3,200	2,703
w powiatach: tartaki	13	290	172
Razem	43	3,490	2,875

Gub. Kaliska.

Kalisz	3	90	71
Zduńska Wola	1	26	7
w powiatach gub. Kaliskiej	14	252	213
Razem	18	368	291

Gub. Kielecka.

Razem	26	744	571
" Łomżyńska.	7	157	147
" Lubelska.	20	837	810
" Płocka.	7	152	180
" Radomska.	12	302	189
" Suwalska.	3	70	85
" Siedlecka.	20	350	448
" Piotrkowska.			

Łódź	16	758	651
Częstochowa	7	197	169
Zawiercie.	2	81	66
Zgierz	1	12	14

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Pabjanice	1	23	15
Noworadomsk	3	1,312	1,971
Tomaszów	1	35	20
pow. Brzeziński	3	40	16
„ Będziński	6	107	128
reszta gub. Piotrkowskiej.	17	646	712
	<u>57</u>	<u>3,211</u>	<u>3,762</u>

Ogółem przemysł drzewny . . . 213 9,681 9,358

IV.

Przemysł zwierzęcy.¹⁾

A) Garbarnie, białoskórnice, wyroby ze skóry.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Gub. Warszawska.			
Warszawa	39	9,643	2,143
pow. Warszawski	3	189	88
„ Błoński	1	109	31
„ Gostyński	1	7	4
Razem	44	9,948	2,266
Gub. Kaliska.			
„ Lubelska. Razem	7	410	170
„ Kielecka. Razem	2	188	107
„ Kielecka. Razem	1	44	43
„ Łomżyńska. Razem	7	174	128
„ Radomska (Radom)			
Razem	13	2,239	473
„ Suwalska. Razem	7	212	154
„ Piotrkowska.			
Łódź	1	23	12
pow. Łódzki	1	108	21
Razem	2	131	33
Ogółem garb. i biał.	83	13,346	3,374

¹⁾ Zamiast używanego zazwyczaj terminu „przemysł przerabiający płody (lub produkty) zwierzęce“, albo „przemysł oparty na materiale surowym ze świata zwierzęcego“ i t. p., będziemy dla skrócenia używali terminu „przemysł zwierzęcy“ przez analogię do używanego terminu „przemysł roślinny“, do którego należą przemysł drzewny, papierniczy, cukrowniczy, gorzelnie, fabr. wyrobów tytoniowych i t. p.

**B) Fabryki wyrobów ze szczeciny, rogu, pierza, kości,
łoju, fabryki mydła, kleju i t. p.**

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Gub. Warszawska.			
Warszawa	12	777	536
pow. Warszawski	4	42	34
Razem	16	819	570
Gub. Kielecka (Kielce: fabr. mydła)			
Razem	1	10	3
" Lubelska. Razem	1	14	8
" Łomżyńska. Razem	9	147	128
" Radomska (Radom) Razem	2	29	30
" Siedlecka. Razem	13	86	154
" Suwalska. Razem	9	530	273
" Piotrkowska. Łódź	3	313	66
Częstochowa	2	182	102
Piotrków	1	39	5
pow. Będziński	1	451	113
Razem	7	985	286
Ogółem fabr. wyr. ze szczec., rogu i t. d.			
	58	2,620	1,452
Cały przemysł zwierzęcy	141	15,966	4,826

Przemysł zwierzęcy według gubernji:

Gub. Warszawska	60	10,767	2,836
" Kaliska	7	410	170
" Kielecka	2	54	46
" Lubelska	3	202	115
" Łomżyńska	16	321	256
" Piotrkowska	9	1,116	319
" Radomska	15	2,268	503

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Gub. Siedlecka	13	86	154
„ Suwalska	16	742	427
	141	15,966	4,826

Główne środowiska przemysłu.

Warszawa	51	10,420	2,679
Radom	15	2,268	503
Łódź	4	336	78
Częstochowa	2	182	102

BIBLIOTEKA
 W Głównego Seminarjum Naucz. Męskiego
 im. Józefa PIŁSUDSKIEGO
 W SIEDLCACH

V.

Przemysł metalowy i mechaniczny.

Gub. Warszawska:	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Warszawa	146	31,277	17,383
pow. Warszawski (gmina Pruszków) . .	3	681	339
Włocławek	5	369	279
pow. Włocławski	1	15	20
Kutno	1	7	56
R a z e m .	156	32,349	18,077
Gub. Kaliska	9	277	279
„ Kielecka	5	582	555
„ Łomżyńska	2	17	65
„ Lubelska	9	808	903
„ Płocka	3	110	127
„ Siedlecka	4	184	209
„ Suwalska	6	225	111
„ Radomska:			
pow. Konecki	8	1,114	1,488
reszta gub. Radomskiej . .	6	360	235
R a z e m .	14	1,474	1,723
Gub. Piotrkowska:			
Sosnowiec	6	15,485	4,974
pow. Będziński	7	1,418	734
Częstochowa	13	835	972
Zawiercie	2	178	192
Zgierz	1	191	176
Noworadomsk	1	3	8

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
pow. Noworadomski	1	61	31
Tomaszów	4	13	23
pow. Brzeziński	1	948	125
pow. Piotrkowski	3	61	88
Łódź	40	2,272	2,198
	79	21,465	9,521

Ogółem przem. metal. i mechan.

(bez hutnictwa i górnictwa) . . . **287 57,491 31,570**

VI.

Przemysł, przerab. minerały (ceramiczny).

Gubernia Warszawska:

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
a) szkło, fajans, lustra:			
Warszawa	2	137	16
pow. Warszawski	5	975	969
Włocławek i pow. Włocł.	3	404	563
pow. Grójecki	1	46	54
	11	1,562	1,602
b) wyroby z kamienia:			
Warszawa	4	100	118
Włocławek	1	6	8
	5	106	126
c) cement i asfalt: Warszawa	2	43	38
d) dachówki, gips, kafle, glina ognio- trwała:			
Warszawa	2	17	19
pow. Warszawski	3	200	280
inne powiaty	3	37	53
	8	254	352
e) fabryka ołówków (pod Warszawą)	1	248	250

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
f) cegielnie:			
Warszawa	1	16	23
pow. Warszawski	22	942	1,326
inne powiaty	17	627	1,075
	40	1,585	2,424
R a z e m w gub. Warsz..	67	3,798	4,792

Gub. Kaliska:

Fajans	1	120	150
Cegielnie	7	141	304
R a z e m	8	261	454

Gub. Kielecka:

Szkło	2	87	109
Marmur (wyroby)	1	24	42
Cement	2	528	441
Ceramika, gips, kafle	6	79	72
	11	718	664

Gub. Łomżyńska:

Kafle, ceramika	4	8	48
Wapno	1	8	41
Cement	1	8	12
Cegielnie	22	103	364
R a z e m	28	127	465

Gub. Lubelska:

Kafle	1	11	39
Szkło	2	258	359
Cement	1	154	90
Cegielnie	2	22	79
R a z e m	6	445	567

Gub. Płocka. Cegielnie.

R a z e m	4	65	107
---------------------	---	----	-----

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Gub. Radomska:			
Szkło.	1	312	533
Cement.	4	178	112
Ceramika, terrakota, kafle . . .	8	788	1,029
Cegielnie	15	117	388
R a z e m	28	1,395	2,012

Gub. Suwalska. Cegielnie.			
R a z e m	6	108	239

Gub. Siedlecka:			
Szkło	4	412	745
Kafle	2	24	63
Cegielnie	4	42	152
R a z e m	10	478	960

Gub. Piotrkowska:			
Szkło	9	2,067	2,132
Cement	8	1,239	1,038
Kafle i ceramika	3	42	159
Wyroby z marm., kamienia; wapno.	5	72	63
Cegielnie	56	668	1,366
R a z e m	81	4,088	4,758

Ogółem przem. ceramiczny . 249 11,483 15,018

Według rodzajów produkcji:

Szkło, fajans i t. p.	30	4,818	5,630
Wyroby z kamienia	8	165	199
Cement, asfalt	18	2,150	1,731
Ceramika, kafle i t. p.	32	1,206	1,762
Wapno (?)	4	45	73
Ołówki	1	248	250
Cegielnie	156	2,851	5,373
	249	11,483	15,018

Według główniejszych miejscowości przemysłowych.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
W a r s z a w a:			
Szkło	2	137	16
Wyroby z kamienia	4	100	118
Cement	2	43	38
Ceramika	2	17	19
Cegielnie	1	16	23
	11	313	214

Ł ó d ź:			
Szkło	2	77	123
Cement	3	52	45
Kafle	2	37	148
Marmur	2	35	31
	9	201	367

Częstochowa. Cegielnie	4	38	71
Pabjanice. Cegielnie	2	17	41
Noworadomsk. Cegielnie	2	17	30
Sosnowiec. Szkło	1	417	463
Zawiercie. Szkło	1	550	592

Powiat Będziński:

Szkło	1	413	400
Cement	3	988	784
Kafle	1	5	11
Cegielnie	12	182	490
	17	1,588	1,685

Pow. Łódzki (cegielnie).	21	238	411
----------------------------------	----	-----	-----

„ Warszawski:

szkło, fajans i t. d.	5	975	969
ceramika	3	200	280
cegielnie	22	942	1,326
	30	2,117	2,575

VII.

Przemysł spożywczy.

A) Nieopłacający akcyzy

a) Młyny:

Gub. Warszawska:	Ilość fabr.	Wart. prod w 1000 rb.	Liczba robotn.
Warszawa	7	3,336	323
pow. Warszawski	1	560	121
inne powiaty	16	1,370	229
	24	5,266	673
(w tem 15 mł. parowych)			
Gub. Kaliska	14	659	217
	(w tem 8 mł. par.)		
" Kielecka	3	237	48
	(w tem 1 mł. par.)		
" Łomżyńska	39	194	212
	(w tem 1 par., 1 elektr., 37 wodn. mł.)		
" Lubelska	9	2,048	291
	(w tem 3 par.)		
" Płocka	3	102	34
	(w tem 3 par.)		
" Radomska	9	527	105
" Suwalska	11	231	73
	(w tem 4 par.)		
" Siedlecka	10	202	97
	(w tem 3 par.)		
" Piotrkowska	26	1,365	300
	(w tem 15 par.)		
Razem	148	10,831	2,050
(w tem 53 parowe, 1 elektr.)			

b) **Krochmalnie, fabr. cykorji, musztardy, wyroby cukiernicze, piekarnie i t. d.**

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Gub. Warszawska.			
Warszawa	35	3,419	960
w powiatach	9	805	405
Razem	44	4,224	1,365
Gub. Kaliska. Razem	3	47	16
" Kielecka. "	8	374	132
" Łomżyńska. "	1	7	16
" Lubelska. "	8	382	214
" Radomska. "	2	244	36
" Suwalska. "	2	130	38
" Siedlecka. "	3	36	20
" Piotrkowska. "	14	658	199
Ogółem	85	6,102	2,036
Cały przem. spoż., nieopł. akcyzy .	233	16,933	4,086

Według rodzajów produkcji:

Młyny	148	10,831	2,050
Krochmalnie	26	1,153	531
Nabiał	11	565	87
Cykorja, kawa palona, musztarda	13	849	342
Wyroby cukiernicze (Warszawa)	14	1,788	687
Piekarnie (duże)	5	1,049	212
Wody mineralne.	7	101	37
Słód i t. p.	6	494	108
Makarony, konserwy i t. d.	3	103	32
	233	16,933	4,086

Według gubernji ogółem spoż. przem. bez akcyzy:

Gub. Warszawska	68	9,490	2,038
" Kaliska	17	706	233

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Gub. Kielecka	11	611	180
„ Łomżyńska	40	201	228
„ Lubelska	17	2,430	505
„ Płocka	3	102	34
„ Radomska	11	771	141
„ Suwalska	13	361	111
„ Siedlecka	13	238	117
„ Piotrkowska	40	2,023	499
Ogółem	233	16,933	4,086

Według główniejszych miejsc. przemysł.

Warszawa	42	6,755	1,283
Łódź	5	344	61
Sosnowiec	3	604	139

B) Opłacający akcyzę

a) Cukrownie:

Gub. Warszawska	18	15,068	6,616
„ Kaliska	4	2,398	1,113
„ Kielecka	2	1,574	1,025
„ Lubelska	11	7,392	3,938
„ Łomżyńska	2	829	503
„ Piotrkowska	2	788	300
„ Płocka	7	4,906	1,901
„ Radomska	2	1,514	847
„ Siedlecka	1	700	472
O g ó ł e m	49	35,169	16,715

b) Gorzelnie:

Gub. Warszawska:	Warszawa	2	44	20
	w powiatach	40	794	247
	R a z e m	42	838	267

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Gub. Kaliska	40	705	303
" Kielecka	23	181	145
" Lubelska	26	473	183
" Łomżyńska	22	405	195
" Piotrkowska	29 ¹⁾	1,044	237
" Płocka	11	353	160
" Radomska	22	231	140
" Siedlecka	50	887	457
" Suwalska	16	167	87
O g ó ł e m	281	5,284	2,174

c) Dystylarnie.

Gub. Warszawska. Warszawa	8	909	176
" Kaliska. Kalisz	1	48	12
" Łomżyńska	1	30	19
" Lubelska. Lublin	1	45	26
" Piotrkowska	2	249	58
O g ó ł e m	13	1,281	291

d) Rektyfikacje.

Gub. Warszawska. Warszawa	2	441	81
w powiatach	3	171	35
R a z e m	5	612	116
Gub. Kaliska	5	246	44
" Kielecka	2	84	16
" Lubelska	5	604	77
" Łomżyńska	1	19	9
" Piotrkowska (pow. Rawski)	2	80	22
" Płocka	1	40	8
" Radomska	3	29	14
" Siedlecka	3	140	40
" Suwalska	1	30	6
O g ó ł e m	28	1,886	352

¹⁾ w tej liczbie dwie fabryki drożdży przy gorzelnianach z produkcją 643 tys. rub. wartości.

Ilość
fabr.

Wart.
prod. w
1000 rb.

Liczba
robotn.

e) Browary, miodosytnie i t. p.

Gub. Warszawska.	Warszawa	13	2,659	996
	pow. Warszawski	3	119	22
	inne powiaty	16	478	154
		32	3,256	1,172
Gub. Kaliska		10	325	136
" Radomska		9	283	107
" Kielecka		1	76	41
" Lubelska		3	284	75
" Łomżyńska		9	355	113
" Płocka		4	122	73
" Siedlecka		10	236	104
" Suwalska		4	275	75
" Piotrkowska		24	1,851	637
mianowicie: Łódź		5	710	280
	pow. Łódzki	3	138	28
	Pabjanice	1	32	15
	Częstochowa	1	174	50
	Sosnowiec	1	178	52
	Zgierz	1	48	21
	Tomaszów	1	61	25
	pow. Będziński	3	332	86
	" Piotrk.	5	131	52
	" Brzeziński	1	10	6
	" Rawski	1	15	5
	" Noworad.	1	22	7
	Ogółem	106	7,063	2,533

f) Fabryki tytoniu.

Gub. Warszawska.	Warszawa	5	2,138	1,513
" Lubelska.	Lublin	2	173	408
		7	2,311	1,921

Cały przemysł spożywczy (akcyzowy).

Cukrownie	49	35,169	16,715
Gorzelnie	281	5,284	2,174

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Dystylarnie	13	1,281	291
Rektyfikacje	28	1,886	352
Browary	106	7,063	2,533
Fabr. tytoniu	7	2,311	1,921
	484	52,994	23,986

Przemysł spoż. akcyz. według gubernji:

Gub. Warszawska	110	22,821	9,860
„ Kaliska	60	3,722	1,608
„ Kielecka	28	1,915	1,227
„ Lubelska	48	8,971	4,707
„ Łomżyńska	35	1,638	839
„ Piotrkowska	59	4,012	1,254
„ Płocka	23	5,421	2,142
„ Radomska	36	2,057	1,108
„ Siedlecka	64	1,965	1,073
„ Suwalska	21	472	168
	484	52,994	23,986

Według główniejszych miejscowości przem.:

Warszawa	30	6,191	2,786
Łódź (browary)	5	710	280
Sosnowiec (browar)	1	178	52
Częstochowa	1	174	50

Ogółem przem. spożywczy:

nieopłac. akcyzy	233	16,933	4,086
opłac. akc.	484	52,994	23,986
R a z e m	717	69,927	28,072

VIII.

Przemysł chemiczny.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Gub. Warszawska:			
Warszawa	22	6,767	1,925
pow. Warszawski	2	392	127
„ Błoński	4	447	104
Łowicz	1	865	300
pow. Gostyński	1	9	4
R a z e m	30	8,480	2,460

Gub. Piotrkowska:

Łódź	6	696	205
Zgierz	1	123	17
Sosnowiec	2	1,382	209
pow. Będziński	4	860	333
Częstochowa	3	430	245
pow. Częstochowski	2	412	135
Zawiercie	1	119	46
Pabjanice	1	961	105
Piotrków	1	22	13
R a z e m	21	5,005	1,308

		Ilość fabr.	Wart. prod w 1000 rb.	Liczba robotn.
Gub. Kaliska.	Kalisz	1	37	12
"	Kielecka	2	235	74
"	Lubelska. Lublin	1	44	17
"	Łomżyńska	1	2	11
"	Radomska	6	153	84
Ogółem		62	13,956	3,966

IX.

Produkcja górniczno-hutnicza

w 1897 roku według W. Załęskiego: „Królestwo Polskie pod względem statystycznym“ Część II (materiał zaczerpnięty z „Wykazu fabryk i zakładów przemysłowych w Rosyi w r. 1897“, wydanego przez Departament handlu i przemysłu).

Żelazo.**Gub. Piotrkowska:**

	Ilość zakła- dów	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Ruda żelazna	45	443	1,998
Surowiec	3	7,419	6,637
Żelazo	5	6,328	
Stal	3	13,339	
Razem	56	27,529	8,635

Gub. Radomska.

Ruda żelazna	55	406	2,108
Surowiec	16	4,869	6,026
Żelazo	13	2,499	
Stal	1	5,112	
Razem	85	12,886	8,134

Gub. Kielecka.

	Ilość zakła- dów	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Ruda żelazna	10	61	395
Surowiec	4	372	496
Razem	14	433	891

Ogółem produkcja żelazna . 155 40,848 17,660

Węgiel kamienny.

Gub. Piotrkowska 20 12,970 13,283

Cynk.

Gub. Piotrkowska	4	2,248	626
Gub. Kielecka	4	—	910
Ogółem	8	2,248	1,536

Sól.

Gub. Warszawska 1 79 53

Siarka.

Gub. Kielecka 2 6 58

Razem przem. gór.-hutn. (w 1897 r.). 186 56,152 32,393¹⁾

Produkcja węgla kamiennego.

	Kopalń	Tys. pudów	Wartość prod.
w 1897 r.	20	około 230,000	12,970 tys. rb.
w 1899 r.	20	242,488	przeszło 13 mil. rb.
w 1901 r.	29	267,238	17,3 „ „
w 1903 r.	—	289,000	—

¹⁾ Cyfra zbyt niska.

Produkcja żelaza.

	Wyprodukowano w milionach pudów:	
	Surowiec	Żelazo i stal
w 1897 r. ¹⁾	13,9	13,8
w 1900 r. ²⁾	18,2	20,3
w 1901 r. ²⁾	19,8	16,8
w 1902 r. ²⁾	17	16,5

Zmniejszenie wartości produkcji zakładów żelaznych pomiędzy 1900 a 1902 r. według Wł. Żukowskiego („Przesilenie w przemyśle żelaznym”) wyniosło minimalnie 6 mil. rub.

W 1897 r. wartość produkcji zakładów żelaznych według W. Załęskiego wynosiła (bez prod. rudy żelaznej). 39,9 mil. rub.

Liczba robotników w fabrykach żelaznych:

(Bez kopalń rudy) w 1897 r. ¹⁾	12,962
w 1900 r. ²⁾	15,889
w 1902 r. ²⁾	11,853

Produkcja górniczo-hutnicza w 1901 r.

(według dzieła: „Górnictwo w Rosji”).

Ruda żelazna:

	Kopalń	Wart. prod. w 1000 rb.	Robotn.	Wydobyto tys. pud.	Działało maszyn	O sile koni par.
Gub. Kaliska	4	8	112	144	—	—
„ Kielecka	1	—	6	4	—	—
„ Piotrkowska	26	563	2,241	9,545	11	164
„ Radomska	57	462	1,751	9,941	13	150
	88	1,033	4,110	19,634	24	314

¹⁾ W. Załęski: „Król. Pol. i t. d.”.

²⁾ Wład. Żukowski: „Przesilenie w przemyśle żelaznym”.

	Zakł.	Wart. prod. w 1000 rb.	Robotn.	Wydob. tys. pud.	Działało maszyn	O sile koni par.
Żelazo i stal:						
Gub. Kielecka .	1	13	31	sur. wytop. 10 odlewów 5	1	16
„ Piotrk. . .	10	20,115 ¹⁾	8,939 ²⁾	wyt. sur. 10,425 wyrob. żel. i stali 18,921	143	22,110
„ Radomska .	20	16,841 ¹⁾	6,321	surowca 9,300 wyrob. żel. i stali 11,988	173	13,349
	31	36,969	15,291		317	35,475

Ogółem przemysł żelazny.

Kopalnie rudy żel.	88	1,033	4,110	—	24	314
Huty	31	36,969	15,291	—	317	35,745
Razem .	119	38,002	19,401		341	36,059

Węgiel kamienny:

Gub. Piotrkowska:

węgiel kamienny .	29	17,300	18,195	267,238	308	29,817
węg. brunatny .	4	100	360	3,680		
Razem .	33	17,400	18,555	—	308	29,817

Cynk:

Gub. Kielecka:

kopalnie galmanu .	5	—	1,399	rudy 3,496	11	434
--------------------	---	---	-------	------------	----	-----

Gub. Piotrk. (pow.

Będziński):

huty cynkowe . .	3	1,306	731	wyt. cynku 373	11	176
Razem .	8	1,306	2,130	—	22	610

¹⁾ Wliczając przypuszczalną wartość produkcji, pominiętą w księdze „Górnictwo w Rosji“, a dotyczącą kilku zakładów, jak Miłowickie, Puszkini w gub. Piotrk., Staporów w Rad. i kilku innych.

²⁾ Dodając pominiętych 1200 rob.

	Zakł.	Wart. prod. w 1000 rb.	Robotn.	Wydobyto tys. pud.	Maszyn	O sile k. par.
<i>Siarka.</i>				rudę 1,111	—	—
Gub. Kielecka . . .	1	120	149	siarki 150		

<i>Sól.</i>				wywarzono soli		
Gub. Warszawska . .	1	57	69	190	3	25
<i>Glina ogniotrwała.</i>				gliny 1,203		
Gub. Radomska . . .	28	41	147	wyr. cegieł 562 tys.		

Kamieniołomy.

(kamień wapienny, dolomit, piaskowiec budowlany, kamień budowlany):

	Łomów		
Gub. Kielecka . . .	47	390	592
„ Lubelska . . .	73	45	192
„ Piotrkowska . .	107	124	568
„ Radomska . . .	87	204	667
„ Siedlecka . . .	6	11	26
	320	774	2,045

Farby mineralne.

Gub. Radomska . . .	4	9	34	153
---------------------	---	---	----	-----

Ogółem górnictwo

i hutnictwo . . .	514	57,709	42,530	704	68,211
-------------------	-----	--------	--------	-----	--------

Według gubernji:

Gub. Lubelska . . .	73	45	192
„ Kaliska . . .	4	8	112
„ Kielecka . . .	55	523	2,177
„ Piotrkowska . .	179	39,508	31,034
„ Radomska . . .	196	17,557	8,920
„ Siedlecka . . .	6	11	26
„ Warszawska . .	1	57	69
Razem . . .	514	57,709	42,530

Według okręgów przemysł.-fabrycznych:

Okrąg Sosnowiecki	234	40,031	33,211
„ Warszawski	1	57	69
„ Radomski	196	17,557	8,920

Cały przemysł wielki według gałęzi.

Przemysł fabryczny:	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
przemysł tkacki	622	207,663	121,481
„ papier. i poligraficzny . .	128	11,022	8,022
„ drzewny	213	9,681	9,358
„ spożywczy: { nieopł. akcyzy	233	16,933	4,086
„ { opłac. akc.	484	52,994	23,986
„ przerab. płody zwierzęce .	141	15,966	4,826
„ metal. i mechan.	287	57,491	31,570
„ ceramiczny	249	11,483	15,018
„ chemiczny	62	13,956	3,966
Razem	2,419	397,189	222,313
Górnictwo i hutnictwo . . .	514	57,709	42,530
Ogółem	2,933	454,898	264,843

Przemysł fabr. według gubernji:

Gub. Warszawska	657	118,182	65,640
„ Piotrkowska	832	224,674	118,171
„ Kaliska	211	12,064	11,287
„ Kielecka	94	6,093	4,189
„ Lubelska	108	13,806	7,704
„ Radomska	127	8,495	5,943
„ Łomżyńska	153	2,715	2,517
„ Płocka	42	5,855	2,622
„ Siedlecka	130	3,327	3,099
„ Suwalska	65	1,978	1,141
Razem	2,419	397,189	222,313

Przemysł gub. Piotrkowskiej wraz z gór- nictwem i hutnictwem w 1901 r.	1,011	264,182	149,205
Przemysł gub. Radomskiej wraz z gór- nictwem i hutnictwem w 1901 r.	323	26,052	14,863
Przemysł gub. Kieleckiej wraz z gór- nictwem i hutnictwem w 1901 r.	149	6,616	6,366

	Ilość zakł.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przemysł górniczo-hutniczy w 1897 r.	186	56,152	32,393
„ „ w 1901 r.	514 ¹⁾	57,709	42,530

Przemysł w poszczególnych guberniach.

Gub. Warszawska:

Przemysł tkacki	63	20,976	18,410
„ pap. i poligr.	60	6,011	4,292
„ drzewny	43	3,490	2,875
„ spożywczy { nieopłac. akc.	68	9,490	2,038
„ { opłac. akc.	110	22,821	9,860
„ zwierz.	60	10,767	2,836
„ met. i mech.	156	32,349	18,077
„ ceramiczny	67	3,798	4,792
„ chemiczny	30	8,480	2,460
	<u>657</u>	<u>118,182</u>	<u>65,640</u>
Górnictwo i hutnictwo	1	57	69
Razem	<u>658</u>	<u>118,239</u>	<u>65,709</u>

Gub. Piotrkowska:

Przem. tkacki	449	180,182	94,346
„ pap. i poligr.	37	3,572	2,404
„ drzewny	57	3,211	3,762
„ spoż { nieakc.	40	2,023	499
„ { akcyz.	59	4,012	1,254
„ zwierz.	9	1,116	319
„ met. i mech.	79	21,465	9,521
„ ceram.	81	4,088	4,758
„ chem	21	5,005	1,308
	<u>832</u>	<u>224,674</u>	<u>118,171</u>
Górnictwo i hutnictwo	179	39,598	31,034
Razem	<u>1,011</u>	<u>264,182</u>	<u>149,205</u>

¹⁾ Wraz z kamieniołomami (320, wart. pr. 774 tys. rb., 2045 rob.).

	Ilość zakł.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Gub. Kaliska:			
Przem. tkacki	88	6,227	8,184
„ pap. i pol.	3	56	56
„ drzewny	18	368	291
„ spoż. { nieakcyz.	17	706	233
„ { akcyz.	60	3,722	1,608
„ zwierz.	7	410	170
„ mechan. i met.	9	277	279
„ ceramiczny	8	261	454
„ chemiczny	1	37	12
	211	12,064	11,287
Górnictwo i hutnictwo . . .	4	8	112
Razem	215	12,072	11,399

Gub. Kielecka:			
Przem. tkacki	1	8	17
„ pap. i pol.	8	1,226	855
„ drzewny	26	744	571
„ spoż. { nieakcyz.	11	611	180
„ { akcyz.	28	1,915	1,227
„ zwierz.	2	54	46
„ met. i mech.	5	582	555
„ ceram.	11	718	664
„ chem.	2	235	74
	94	6,093	4,189
Górnictwo i hutnictwo . . .	55	523	2,177
Razem	149	6,616	6,366

Gub. Lubelska:			
Przem. tkacki	2	53	47
„ pap. i poligr.	2	16	33
„ drzewny	20	837	810
„ spoż. { nieakcyz.	17	2,430	505
„ { akcyz.	48	8,971	4,707
„ zwierz.	3	202	115
„ met. i mech.	9	808	903

	Ilość zakł.	Wart. prod w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. ceram.	6	445	567
„ chem.	1	44	17
	108	13,806	7,704
Górnictwo i hutnictwo . . .	73	45	192
Razem . . .	181	13,851	7,896

Gub. Radomska:

Przem. tkacki	1	2	35
„ pap. i poligr.	4	73	148
„ drzew.	12	302	189
„ spoż. { nieakcyz.	11	771	141
„ { akcyz.	36	2,057	1,108
„ zwierz.	15	2,268	503
„ met. i mech.	14	1,474	1,723
„ ceram.	28	1,395	2,012
„ chem.	6	153	84
	127	8,495	5,943
Górnictwo i hutnictwo . . .	196	17,557	8,920
Razem . . .	323	26,052	14,863

Gub. Łomżyńska:

Przem. tkacki	18	215	442
„ pap. i poligr.	6	37	64
„ drzew.	7	157	147
„ spoż. { nieakc.	40	201	228
„ { akc.	35	1,638	839
„ zwierz.	16	321	256
„ met. i mech.	2	17	65
„ ceram.	28	127	465
„ chem.	1	2	11
	153	2,715	2,517
Razem . . .	153	2,715	2,517

Gub. Płocka:

Przem. pap. i poligr.	2	5	32
„ drzew.	7	152	180

		Ilość zakł.	Wart prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. spoż.	nieakc.	3	102	34
	akc.	23	5,421	2,142
"	met. i mech.	3	110	127
"	ceram.	4	65	107
Razem		42	5,855	2,622

Gub. Siedlecka:

Przem. pap. i poligr.	6	26	138
" drzewny	20	350	448
" spoż.	nieakc.	13	238
	akc.	64	1,965
" zwierz.	13	86	154
" met. i mech.	4	184	209
" ceram.	10	478	960
	130	3,327	3,099
Górnictwo i hutnictwo	6	11	26
Razem	136	3,338	3,125

Gub. Suwalska:

Przem. drzewny	3	70	85
" spoż.	nieakc.	13	361
	akcyz.	21	472
" zwierz.	16	742	427
" met. i mech.	6	225	111
" ceram.	6	108	239
Razem	65	1,978	1,141

Przemysł fabr. gub. Piotrkowskiej według powiatów:

Pow. Łódzki	510	144,510	70,092
" Będziński	80	44,045	20,556
" Częstochowski	65	14,003	7,819
" Brzeziński	43	5,248	2,812
" Noworadomski	28	2,185	5,553
" Piotrkowski	47	3,395	2,327

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Pow. Łaski	41	11,028	8,896
„ Rawski	18	260	116
	832	224,674	118,171
Przemysł powiatu Olkuskiego . .	18	1,947	1,379

Główne miejscowości przemysłowe

Przemysł Warszawy.

Przemysł metalowy i mechaniczny . .	146	31,277	17,383
„ przerab. płody zwierz. . . .	51	10,420	2,679
„ tkacki i wyroby z tkanin . .	57	10,618	7,340
„ pap. i poligr.	54	2,925	2,358
„ drzewny	30	3,200	2,703
„ spożywczy nieakcyzowy . .	42	6,755	1,283
mianowicie: młyny	7	3,336	323
krochmalnie	3	175	38
nabiał	2	238	31
cykorja, musztarda i t. d. . .	5	195	42
wyroby cukiernicze . . .	14	1,788	647
piekarnie	3	742	149
wody mineralne	6	99	35
chmiel	1	155	4
makarony	1	27	14
Przemysł spożywczy akcyzowy . .	30	6,191	2,786
mianowicie: gorzelnie . . .	2	44	20
rektyfikacje . . .	2	441	81
dystylarnie . . .	8	909	176
browary . . .	13	2,659	996
tytuń	5	2,138	1,513
Przemysł chemiczny	22	6,767	1,925
„ ceramiczny	11	313	214
Ogółem . . .	441	78,422	38,651

Okolice Warszawy.

Przem. mech. i met.	3	681	339
„ zwierz.	7	231	122

	Ilość fabr.	Wart. prod w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. tkacki: wełniany (Marki)	1	2,383	1,348
„ „ jedwabny	1	14	14
„ papierniczy	1	1,625	865
„ spoż.: młyny	1	560	121
„ browary	3	119	22
„ ceramiczny	31	2,365	2,825
„ chemiczny	2	392	127
	50	8,370	5,783
Razem Warszawa z okolicami	491	86,792	44,434

Przemysł Łodzi.

Przemysł tkacki	327	130,057	61,840
„ pap. i poligr.	9	1,092	869
„ drzewny	16	758	651
„ spożywczy: młyny	2	215	18
„ krochmalnie	1	53	25
„ konserwy mięsne	2	76	18
„ browary	5	710	280
„ chemiczny	6	696	205
„ zwierz.	4	336	78
„ met. i mech.	40	2,272	2,198
„ ceram.	9	201	367
	425	136,466	66,549

Pabjanice.

Przem. tkacki	27	8,889	8,273
„ pap i poligr.	1	1,000	350
„ drzewny	1	23	15
„ spoż.: browary	1	32	15
„ chemiczny	1	961	105
„ ceram.	2	17	41
	33	10,922	8,799

Zgierz.

Przem. tkacki	24	4,153	2,858
„ drzewny	1	12	14

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. spoż.: krochmalnie	1	23	13
browary	1	48	21
„ chemiczny	1	123	17
„ metal.	1	191	176
	29	4,550	3,099

Tomaszów.

Przem. tkacki	26	3,666	2,233
„ drzewny	1	35	20
„ spoż.: nabiał	1	6	1
browary	1	61	25
„ metal.	4	13	23
	33	3,781(?)	2,302(?)

Zduńska Wola.

Przem. tkacki	52	2,987	4,428
„ drzewny	1	26	7
	53	3,013	4,435

Ozorków.

Przem. tkacki	6	1,409	1,226
„ spoż.: młyny	2	124	25
	8	1,533	1,251

Sosnowiec.

Przem. tkacki	2	10,529	3,717
„ pap. i poligr.	1	130	120
„ spoż.: młyny	2	327	83
piekarnie	1	277	56
browary	1	178	52
„ chemiczny	2	1,382	209
„ metal. i mech.	6	15,485	4,974
„ ceram.	1	417	463
	16	28,725	9,674

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Częstochowa.			
Przem. tkacki	7	10,073	4,665
„ pap. i poligr.	9	1,092	869
„ drzewny	7	197	169
„ spoż.: młyn	2	21	34
„ browary	1	174	50
„ chemiczny	3	430	135
„ zwierzęcy	2	182	102
„ met. i mech.	13	835	972
„ ceram.	4	38	71
	48	13,042	7,067

Zawiercie.			
Przem. tkacki	3	6,805	6,183
„ pap.	1	10	30
„ drzewny	2	81	66
„ chem.	1	119	46
„ met.	2	178	192
„ ceram.	1	550	592
	10	7,743	7,109

Noworadomsk.			
Przem. drzewny	3	1,314	1,971
„ met.	1	3	8
„ ceram.	2	17	30
	6	1,334	2,009

Dąbrowa Górnicza.			
Górnictwo i hutnictwo	34	28,462	25,086

Żyrardów.			
Przem. tkacki	1	7,439	9,234

Radom.			
Przem. pap. i poligr.	4	73	148
„ spoż. nieakcyz.	2	357	50
„ „ akcyz. (browary)	3	68	26
„ zwierz.: garbarnie	13	2,239	473
„ „ fabr. kleju	2	29	30

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. metalowy	1	6	12
„ ceramiczny	10	515	934
„ chemiczny	3	85	32
	38	3,372	1,705

Lublin.

Przem. pap. i poligr.	2	16	33
„ spożywczy: młyn	1	343	45
„ „ słodownia	1	73	18
„ „ browary	2	251	69
„ „ cukrownia	1	1,372	300
„ „ dystylarnia	1	45	26
„ „ fabr. tytoniu	2	173	408
„ zwierzęcy	2	165	101
„ mech.	5	589	680
„ chem. (gaz)	1	44	17
	18	3,061	1,699

Kalisz.

Przem. tkacki	22	1,358	1,911
Drukarnie	3	56	56
Przem. spożywczy: młyny	1	168	17
„ „ dystylarnie	1	48	12
„ „ browary	1	106	36
„ drzewny	3	90	71
„ zwierz. (garbarnie)	4	265	104
„ metal.	4	67	77
„ chem.	1	37	12
	40	2,195	2,296

Piotrków.

Przem. tkacki	1	534	442
Drukarnie	2	42	62
Przem. drzewny	6	121	124
„ spoż. nieakcyz.	3	133	19
„ „ akcyz.: dystylarnie	1	176	36
„ „ browary	2	68	21

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. chemiczny	1	22	13
„ zwierzęcy	1	39	5
„ metal.	2	50	81
„ ceramiczny: cegielnie	2	30	40
„ szkło	2	386	272
	23	1,601	1,115

Kielce.

Przem. pap. i poligr.	4	17	68
„ drzewny	2	126	109
„ spożywczy: młyny	1	157	28
„ słodownia	1	10	7
„ browary	1	76	41
„ rektyfikacje	1	61	9
„ zwierz.: f. mydła	1	10	3
„ ceramiczny	4	470	328
	15	927	593

Włocławek.

Przem. pap. i poligr.: fabr. papy . . .	2	32	20
„ fabr. cellulozu	1	600	394
„ drzewny	3	70	90
„ metal. i mech.	5	369	279
„ ceram.	6	548	892
„ spoż.: fabr. cykorji	3	542	214
„ browar	1	80	17
	21	2,241	1,906

Główne okręgi przemysłowe.

I) Warszawski:

a) Przem. fabr.:

Gubernja Warszawska	657	118,182	65,640
„ Płocka	42	5,855	2,622
	699	124,037	68,262
b) Przem. górn. (sól)	1	57	69
	700	124,094	68,331

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 r.	Liczba robotn.
II) Łódzki:			
Łódź z powiatem	510	144,510	70,092
powiat Brzeziński	43	5,248	2,812
„ Piotrkowski	47	3,395	2,327
„ Łaski	41	11,028	8,896
„ Rawski	18	260	116
w gub. Piotrkowskiej	659	164,441	84,243
Gub. Kaliska	211	12,064	11,287
	870	176,505	95,530

III) Sosnowiecki:

a) Przem. fabr.:

Sosnowiec i powiat Będziński	80	44,045	20,556
pow. Częstochowski	65	14,003	7,819
„ Noworadomski	28	2,185	5,553
„ Olkusi (gub. Kielecka)	18	1,947	1,379
	191	62,180	35,307
b) Przemysł górniczy	234	40,031	33,211
	425	102,211	68,518

IV) Radomski:

Przem. fabr. w gub. Radomskiej	127	8,495	5,943
„ w Suchedniowie gub. Kie- leckiej	1	340	306
Przem. górn.-hutn. w gub. Radomskiej	196	17,557	8,920
	324	26,392	15,169

Towarzystwa akcyjne

w przemyśle fabrycznym Król. Pol. w zestawieniu z ogólną
produkcyjnością wszystkich przedsiębiorstw.

Przem. bawełniany: tow. akc.	15	67,659	36,050
wszystkie przedsiębiorstwa	153	89,162	51,618

	Ilość przedsię- biorstw	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. wełniany: tow. akc. . . .	15	32,761	11,065
wsz. przeds. . . .	327	89,473	44,005
" płócienniczy: tow. akc..	4	10,612	11,910
wsz. przeds. . . .	8	11,625	12,528
" jedwabny: tow. akc. . . .	1	1,216	725
Ogółem	19	3,012	1,813
Wyr. tkac. z różn. mat.: t. akc. . . .	6	3,972	2,275
Ogółem	115	14,391	11,517
Razem w tkactwie: tow. akc. . . .	41	116,160	62,025
Ogółem	622	207,663	121,481
Przem. papier. i poligr.: t. akc. . . .	5	4,361	2,515
Ogółem	128	11,022	8,022
" drzewny: tow. akc. . . .	4	1,980	2,430
Ogółem	213	9,681	9,358
" spożyw. nieakc.: t. akc. . . .	1 ¹⁾	1,145	165
Ogółem	233	16,933	4,086
" akcyz.: browary: t. akc. . . .	5	1,514	655
Ogółem	106	7,063	2,533
" " rektyfik.: t. akc. . . .	1	441	80
Ogółem	28	1,886	352
" " f. tytoniu: t. akc. . . .	1	29	80
Ogółem	7	2,311	1,921
" " cukrownie: t. akc. . . .	20 ²⁾	18,614	8,210
Ogółem	49	35,169	16,715
Razem w przem. tow. akc. . . .	27	20,598	9,025
spoż. akcyzow. i ogółem	484	52,994	23,986
Przem. zwierz.: tow. akc.	3	2,106	335
Ogółem	141	15,966	4,826
" chem.: tow. akc. . . .	9	8,872	2,145
Ogółem	62	13,956	3,966
" mechan. i metal.: t. akc. . . .	30	39,313	15,915
Ogółem	287	57,491	31,570
" ceramiczny: tow. akc. . . .	15	3,489	3,710
Ogółem	249	11,483	15,018
W całym przem. fabr.: tow. akc. . . .	135 ³⁾	198,224	98,265
Ogółem	2,419	397,189	222,313

¹⁾ prócz tego 3 fabryki, należące do innych tow. akc.

²⁾ 20 tow. akc. posiada 23 cukrownie.

³⁾ 135 towarzystw akcyjnych ma około 160 fabryk i zakładów.

Towarzystwa akcyjne w przem. gór.-hutn.

	Ilość przedsię- biorstw	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Metalurgia żelazna: tow. akc.	13	34,389	13,779
	(17 zakł.)		
Ogółem	31	36,969	15,291
Kopalnie rudy żel.: tow. akc.	0	721	2,847
	(22 kop. ¹⁾)		
Ogółem	88	1,033	4,110
Cynk: tow. akc.	0	1,306	2,130
	(8 zakł. ¹⁾)		
Ogółem	8	1,306	2,130
Węgiel kam. i brunatny: tow. akc.	9	16,472	16,822
	(z 26 kop.)		
Ogółem	33	17,400	18,555
Gлина ogniotrwała: tow. akc.	0¹⁾	16	29
	(3 zakł.)		
Ogółem	28	41	147
Kamieniołomy: tow. akc.	0	100	250
	(6 zakł. ¹⁾)		
Ogółem	320	774	2,045
W całym przem. gór.-hutn.: tow. akc.	22	53,004	35,857
	(82 zakł.)		
	514	57,609	42,530

Cały przemysł fabryczny i górniczy:

Tow. akcyjne . . .	157	251,228	134,122
	(242 zakł.)		
Ogółem	2,933	454,798	264,843
Stosunek % . . .	8,2%	55%	50,6%

¹⁾ Należą do wyliczonych w innych rubrykach towarzystw akcyjnych.

Przemysł Król. Polskiego

według „Księgi adresowej przem. fabr. w Król. Pol.”.

	Ilość przedsię- biorstw	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przemysł włóknisty.	648	217,645	127,015
„ papier. i poligr.	189	12,945	9,915
„ drzewny	325	13,140	14,585
„ spożywczy: nieakcyz.	286	19,265	5,020
„ akcyzowy	486	52,995	23,985
„ zwierz.	185	20,265	6,090
„ ceram.	339	14,805	18,170
„ chemiczny.	114	18,450	5,135
„ metal., mechan., górn. i hutn.	896	131,145	88,815
Ogółem	3,469	500,655 ¹⁾	298,730 ¹⁾

¹⁾ Cyfry te są niecałkowite, gdyż przy nader licznych (przeważnie drobniejszych) zakładach i fabrykach „Księga adresowa” nie podaje informacji o wartości produkcji, przybliżonym obrocie rocznym lub liczbie pracujących.

Uwagi do tablic statystycznych.

W powyższy sposób przedstawia się stan naszego przemysłu fabrycznego na początku XX stulecia według źródła urzędowego.

Trudno orzec, czy dane zawarte w „Spisie” malują stan przemysłu krajowego dokładnie. Z większym prawdopodobieństwem można wnosić, że nie, niżli tak. Przedewszystkiem dlatego, że dane, zbierane i dostarczane przez inspektorów fabrycznych, traktujących statystykę, jako rzecz drugorzędną, nie mogą mieć wagi ścisłego materiału statystycznego. Powtóre dlatego że pomiędzy danymi, zebranymi przez inspektorów fabrycznych, a dostarczonemi Wydziałowi Przemysłowemu przy Ministerjum Skarbu przez samych fabrykantów, zachodzą niejednokrotnie znaczne różnice w stronę plusów lub minusów. Tak np. wartość produkcji w fabrykach L. Allarta w Łodzi, Dietla w Sosnowcu, Kindlera w Pabjanicach, Żyrardowskich zakładów (bierzemy przykłady jaskrawsze z przemysłu tkackiego), wynosiła według inspektorów fabrycznych w porządku kolejnym:

4,620 tys. rb., 3,536 tys. rb., 1,824 tys. rb., 7,438 tys. rb.,
według zaś informacji samych fabrykantów:

6,242 tys. rb., 5,088 tys. rb., 2,870 tys. rb. i 7,321 tys. rb.;
liczba zaś robotników w tych samych fabrykach wynosiła według pierwszego źródła:

1350, 1084, 1597 i 9,234, według zaś drugiego:

1688, 1543, 1700 i 8,479.

Sprzeczności jednak podobnych było sporo i w poprzednich analogicznych wydawnictwach i pogodzić się z tem zjawiskiem trzeba wobec braku specjalnych instytucji i urzędzeń statystycznych i wobec szczególnych trudności otrzymania ścisłych danych w zakresie stosunków fabryczno-przemysłowych. Dalej, o ile się zdaje, pewna ilość istniejących *de facto* zakładów i fabryk w „Spisie” nie została pomieszczona (np. z górą 500

drobnych młynów). Wnosić to można z zestawienia ilości fabryk według „Spisu” za rok 1901 (mianowicie 2,419) z danymi za rok 1897 (4890 według W. Załęskiego). Jeśli od tej ostatniej cyfry: 4890, odejmiemy liczbę zakładów górniczo-przemysłowych z r. 1897, mianowicie 186—górnictwo bowiem w „Spisie” za rok 1901 zostało pominięte, — to różnica w cyfrach: 2,419 a 4,704 i tak jest zbyt rażąca. Wprawdzie w ciągu ostatnich lat kilku wskutek dosyć ciężkiego przesilenia upadło zapewne wiele, zwłaszcza drobnych przedsiębiorstw, wprawdzie wskutek koncentracyjnego dążenia przemysłu z roku na rok pewna liczba drobnych zakładów przemysłowych zostaje pochłonięta przez wielkie, inaczej mówiąc ulega w walce konkurencyjnej z wielkimi organizmami fabrycznymi, ale w każdym razie tak znaczne zmniejszenie się liczby przedsiębiorstw (z 4,704 do 2,419) upoważnia do wniosku, że do „Spisu” nie weszło sporo, drobniejszych zapewne, zakładów. Zarówno więc cyfra, dotycząca ilości fabryk w 1901 r. (2,419), jak i liczby, wyrażające wartość produkcji fabrycznej (397 mil. rub.) i ilość robotników (222 tys.) są za małe. Dawniej statystycy, jak W. Załęski, uważając dane statystyki urzędowej za zbyt niskie, podnosili cyfrę wartości produkcji i liczby robotników o $\frac{1}{4}$, chcąc otrzymać cyfry prawdopodobniejsze zbliżone do rzeczywistości. Jeślibyśmy, trzymając się podobnej metody, podnieśli wartość produkcji i liczbę robotników o $\frac{1}{10}$ do $\frac{1}{8}$, otrzymalibyśmy dla wartości produkcji fabrycznej cyfrę od 440 do 450 mil. rub., a dla liczby robotników fabrycznych 244 do 250 tysięcy. Są to cyfry, odpowiadające danym z roku 1897, a liczba robotników przewyższa nawet znacznie ówczesną. Według W. Załęskiego wartość produkcji przemysłowej (bez górnictwa i hutnictwa) wynosiła w 1897 roku 449 mil. rubli, a liczba robotników (bez górników i hutników) 211 tysięcy.

Dane „Spisu” za r. 1901 mają tę szczególną wagę, że winny wykazać, jak głębokie ślady wycisnęło na przemyśle krajowym przesilenie przemysłowe. Z zestawienia danych za rok 1901 (częściowo i za 1902) z danymi z r. 1897 przychodzimy do wniosku, że w okresie przesilenia przemysł ten nie został poderwany; na chwilę zatrzymał się on w rozwoju, nie posunął się może naprzód, ale też i nie cofnął co do wartości swej produkcji. Liczba zaś robotników w 1901 r., nawet nie powiększona o $\frac{1}{10}$ do $\frac{1}{8}$, przewyższa odpowiednią liczbę z 1897 r. (222 tys. a 211 tys.). Natomiast przemysł uległ w rozpatrywanym okresie większej jeszcze koncentracji w kierunku wielkoprzemysłowym; gdy bo-

wiem w 1897 r. na 1 fabrykę przypadało przeciętnie (bez górnictwa i hutnictwa) 95½ tys. rb. i 45 rob., w 1901 roku na 1 fabrykę wypada 164 tys. rb. i 92 rob.

Jeśli porównamy stan poszczególnych gałęzi przemysłu w 1901 r. z ich stanem w r. 1897, to również nie dostrzeżemy w żadnej z nich zmian wybitnych; gdziekolwiek znajdziemy nieznaczne cofnięcie się, które można jednak policzyć na karb niedostateczności danych statystycznych w „Spisie”, w innych działach produkcji cyfry z lat 1897 i 1901 zupełnie sobie odpowiadają, co, wobec przypuszczalnych braków „Spisu”, pozwala wnosić o pewnem ich posunięciu się naprzód,—wreszcie w niektórych gałęziach, jak w cukrownictwie, zestawienie danych z dwóch dat wspomnianych mówi o znacznym tych gałęzi rozwoju.

Zestawimy dane dla przemysłu tkackiego z r. 1897 i 1901.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Tkactwo w r. 1897	1,028	251,178	115,181
„ w r. 1901 (bez podwyższenia)	622	207,663	121,481
„ „ (z podwyższ. o 1/8)	700	233,621	136,666

Jakkolwiek w danych powyższych widzimy zmniejszenie się wartości produkcji, jednak nie można stąd wysnuwać wniosku o cofnięciu się przemysłu tkackiego. Przeczy takiemu wnioskowi wzrost liczby robotników, nadto nieprawdopodobnym wydaje się ubytek z górą 400 przedsiębiorstw tkackich z liczby 1,028 w ciągu lat 4 czy 5. W każdym razie widoczne jest, że przesilenie wpływ swój na przemysł tkacki wywarło i zatrzymało na jakiś czas jego rozwój, tak świetny w okresie 1894—1897 roku. Na 1 fabrykę tkacką wypadało w 1897 r. 250 tys. rb. wartości produkcji i 112 rob., a w 1901/2 r. 334 tys. rb. i 195 rob.

W przemyśle bawełnianym porównanie wypada, jak następuje:

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. bawełn. w 1897 r.	113	93,193	43,644
„ „ w 1901 r. (bez podwyższ.)	153	89,162	51,618

Widzimy tu wzrost liczby fabryk (o 40) i robotników (o 8 tysięcy), natomiast wartość produkcji spadła o 4 mil. rub. Albo więc można przypuścić, że obliczoną ona została dla 1901 roku zbyt nisko, albo też, że po 1897 r. nastąpiło jeszcze ożywienie w przemyśle bawełnianym przed wybuchem przesilenia, zjawił się szereg nowych fabryk, zwiększyła liczba robotników, a następnie, w okresie kryzysu, przedsiębiorstwa bawełniane nie upadały licznie, nie pozbawiały się w szerszych rozmiarach robotników, lecz ograniczyły rozmiary produkcji.

W znaczniejszym, jak się zdaje, stopniu odbił się kryzys na przemyśle wełnianym.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 r.	Liczba robotn.
Przem. wełniany w 1897 r.	631	118,500	43,880
„ „ w 1901 r. bez podw.	327	89,473	44,005
„ „ „ z podw. o $\frac{1}{8}$	368	100,657	49,505

„Spis” wykazuje zmniejszenie ilości fabryk między 1897 a 1901/2 r. prawie 2-krotne (z 631 do 327), zmniejszenie produktywności ze $118\frac{1}{2}$ mil. rub. do $89\frac{1}{2}$ mil. rub., natomiast liczba robotników i tu jest nieco większą.

W przemyśle jedwabnym widzimy też pewną różnicę:

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 r.	Liczba robotn.
Przem. jedwabny w 1897 r.	36	4,180	2,020
„ „ w 1901 r.	19	3,012	1,813

Wreszcie w płócienniczym (wyroby z lnu, konopii i juty):

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. płócienny w 1897 r.	20(?)	13,866	12,459
„ „ w 1901 r.	8	11,625	12,528

Dział przemysłu papierowego wykazuje pewien rozwój:

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. papierowy w 1897 r.	80	6,447	4,265
„ „ w 1901 r.	71	8,968	6,070

Produkcji drukarni i litografji nie można porównać z r. 1897, gdyż praca p. W. Załęskiego danych co do nich nie zawiera.

Zestawienie przemysłu drzewnego przedstawia się następująco:

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. drzewny w 1897 r.	360	12,550	8,995
" " w 1901 r.	213	9,681	9,358

Przy znacznem zmniejszeniu się ilości przedsiębiorstw: o 147 na 360, co wydaje się w tym zwłaszcza dziale nieprawdopodobnem (większość stanowią tartaki), i zniżeniu wartości produkcji o 3 mil. rub., widoczny jest wzrost liczby robotników.

W przemyśle, przerabiającym produkt zwierzęce, widzimy bardzo znaczne zmniejszenie się ilości zakładów, pewien wzrost wartości produkcji i pewne zmniejszenie liczby robotników.

Przem. zwierz. w 1897 r.	332	15,111	5,876
" " w 1901 r.	141	15,966	4,826

Specjalnie w garbarstwie widać podniesienie się produkcji:

Garb. i białoskórn. w 1897 r.	213	10,622	3,265
" " w 1901 r.	83	13,346	3,374

W produkcji wyrobów metalowych i przemyśle mechanicznym zachodzą znaczne różnice w danych z lat 1897 a 1901/2.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. metal. i mech. w 1897 r.	495	72,683	24,427
" " " w 1901/2 r.	287	57,491	31,570

Przy znacznym wzroście liczby zatrudnionych robotników (z 24½ tys. do 31½ tys.) widzimy znaczne zniżenie liczby zakładów (z 495 do 287, czyli o 200 zgórą na 495), a jednocześnie i spadek wartości produkcji o 15 mil. rub. Gdybyśmy wartość produkcji z 1901/2 r. podnieśli o 1/8 do 64½ mil. rub., to i tak

zniżenie wartości produkcji będzie dość znaczne (o 8 mil. rub.). Zniżenie to, zwłaszcza przy wzroście liczby robotników, można sobie tłómaczyć znacznym spadkiem cen w danym dziale produkcji, wywołanym przez przesilenie w przemyśle żelaznym, które istotnie w hutnictwie żelaznym i przemyśle metalowym najbardziej dało się odczuć.

W przemyśle ceramicznym widzimy znaczne obniżenie zarówno wartości produkcji, jak liczby zakładów i robotników:

Przem. ceram. w 1897 r.	458	16,010	17,218
„ „ w 1901 r.	249	11,483	15,018

Obniżenie to spowodowane zostało głównie przez zmniejszenie produktywności cegielni, co jest bezpośredniem następstwem kryzysu zarówno przemysłowego, jak i pieniężnego, i powstrzymania ruchu budowlanego.

Produkcja cegielni w 1897 r.	296	5,904	8,724
„ „ w 1901 r.	156	2,851	5,373

Produkcyjność cegielni zmniejszyła się zwłaszcza w guberniach najbardziej przemysłowych, mających tak duże miasta, jak Warszawa i Łódź, t. j. w Warszawskiej i Piotrkowskiej.

Cegielnie w gub. Warszawskiej w 1897 r.	72	3,092	4,359
„ „ „ w 1901 r.	40	1,585	2,424

Cegielnie w gub. Piotrkowskiej w 1897 r.	68	1,540	1,988
„ „ „ w 1901 r.	56	668	1,366

Przy porównaniu produktywności przemysłu spożywczego uderza ogromna różnica w danych, dotyczących produkcji młynów.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb	Liczba robotn.
Młyny w 1897 r	667	17,914	3,340
„ w 1901 r	148	10,831	2,050

Wobec tak wielkiej różnicy w danych powyższych nasuwa się pytanie: czyż istotnie przesilenie tak silnie, najsilniej może, oddziaływało na przemysł młynarski, jeśli z 667 młynów w r. 1897 ubył w ciągu lat 4 aż 519?

Z zestawienia szczegółowego ilości młynów w r. 1897 a 1901 według gubernji przekonywamy się, że przyczyną różnicy jest jedynie inna metoda w zbieraniu danych. Dane dla 1897 r. uwzględniają młyny i większe i drobne, „Spis” zaś 1901 roku obejmuje tylko produkcję znaczniejszych młynów.

Liczba młynów: w 1897 r. w 1901 r.

Gub. Warszawska . . .	55	24
„ Kaliska	24	14
„ Kielecka	85	3
„ Lubelska	79	9
„ Płocka	39	3
„ Radomska	259 (!)	9 (!)
„ Suwalska	38	11
„ Łomżyńska	14	39
„ Siedlecka	35	10
„ Piotrkowska . . .	39	26

O wnioskach więc jakiegokolwiek, mówiących o wpływie przesilenia na przemysł młynarski i o rozwoju lub upadku tego przemysłu, — wobec oczywistej różnorodności w zbieraniu danych statystycznych, dotyczących młynarstwa, mowy być nie może.

Wogóle przemysł spożywczy, nieopłacający akcyzy (wyłączając młyny), przedstawiał się w latach 1897 a 1901 następująco:

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. spożywczy nieakcyzowy w 1897 r. (bez młynów)	256	5,150	1,944
„ „ „ w 1901 r.	85	6,102	2,036

Ponieważ i tu zestawienie liczby zakładów: 256 a 85, wykazuje nieprawdopodobne zmniejszenie, wskazujące na niejednolitość gromadzenia danych statystycznych, możemy wnosić, zwłaszcza wobec podniesienia się i według tych danych wartości produkcji i liczby robotników, iż ten dział przemysłu znacznie się podniósł.

Widocznym jest rozwój przemysłu spożywczego opłacającego akcyzę.

Przem. spoż., opłac. akcyzę w 1897 r.	791	34,672	22,676
" " " " w 1901 r.	484	52,994	23,986

Największy rozwój wykazuje tu cukrownictwo:

Cukrownictwo w 1897 r.	44	22,486	17,648
" w 1901 r.	49	35,169	16,715

Wzrosła również produkcja gorzelnii:

Gorzelnie w 1897 r.	340	3,161	2,048
" w 1901 r.	281	5,284	2,174

Nie obniżyła się produkcja browarów, jakkolwiek i nie posunęła naprzód:

Browary w 1897 r.	283	7,107	2,225
" w 1901 r.	106	7,063	2,533

O pewnym rozwoju, a zarazem o znacznej koncentracji świadczą dane, dotyczące przemysłu chemicznego:

Przem. chem. w 1897 r.	129	13,050	3,331
" " w 1901 r.	62	13,956	3,966

Bodaj najwięcej przesilenie przemysłowe dało się we znaki przemysłowi górniczo-hutniczemu, mianowicie zaś żelaznemu. Niestety jednak „Spis” ministerjalny nie zawiera danych o górnictwie i hutnictwie. Ponieważ jednak obraz przemysłu krajowego nie byłby o tyle o ile dokładnym bez dołączenia wiadomości o przemyśle górniczym i hutniczym, wartość jego na początku stulecia określiliśmy na mocy innych danych.

Według W. Załęskiego wartość produkcji górniczo-hutniczej w 1897 r. wynosiła 56 mil. rubli z górą (str. 36). Cyfra ta składała się z następujących pozycji: produkcja żelaza 40,8 mil. rub., prod. węgla kamiennego blisko 13 mil. rub., prod. cynku 2,2 mil. rubli. Produkcji węgla kamiennego przesilenie nie dotknęło; owszem, wzrastała ona stale, wykazując (str. 36), zamiast 230 mil. pudów w 1897 r., 242½ mil. pud. w 1899 r., 267 mil. pud. w 1901 r. i 289 mil. pud. w 1903 r. Wartość tej produkcji wynosi dziś około 18 mil. rubli. Liczba robotników w 1897 r. wynosić miała według W. Załęskiego 13,283, jednak według innych źródeł z większym prawdopodobieństwem poda-

waną była na 16 do 18 tys., a nawet wyżej. Od tego czasu liczba ta się nie zmniejszyła, a przypuszczalnie – wobec rozwoju produkcji – zwiększyła się.

Co do produkcji żelaza, to po 1897 r. do 1900 r. następuje parę lat rozwoju, a nawet wprost rozkwitu, poczem dopiero wybuch przesilenie. Z przytoczonych wyżej, a wyjętych z pracy p. Władysława Żukowskiego („Przesilenie w przemyśle żelaznym”) danych widzimy, że produkcja surowca (str. 37) z 13,9 mil. pud. w r. 1897, podniosła się w 1900 r. do 18,2 mil. pud., a w 1901 r. do 19,8 mil. pud., poczem w 1902 r. spadła do 17 mil. pud., produkcja zaś żelaza i stali, z 13,8 mil. pud. w 1897 r., wzrosła w 1900 r. do 20,3 mil. pud., poczem spada w r. 1901 i 1902 do 16,8 i 16,5 mil. pudów. Jeśli przeto wartość produkcji żelaznej wynosiła w 1897 r. 40,8 mil. rub., to bez kwestji podniosła się ona ku 1900 r. do sumy 50 mil. rub. conajmniej, wobec wzrostu produkcji stali i żelaza prawie o 50%. Odpowiednio wzrosła też i liczba robotników w fabrykach żelaznych. W 1897 roku według W. Załęskiego (str. 37) pracowało ich 12,962, w 1901 roku zaś według Wł. Żukowskiego 15,889.

W 1901 r. przychodzi przesilenie, które obniża b. znacznie ceny żelaza, stali i wyrobów, pociąga za sobą zmniejszenie liczby robotników do 11,853 w 1902 r. (według W. Żukowskiego), i obniża wartość produkcji zakładów żelaznych pomiędzy 1900 a 1902 r. „minimalnie o 6 mil. rubli”. Ta cyfra — pisze p. Żukowski—stanowi wykładnik skutków przesilenia w naszym przemyśle (żelaznym)”. Jeśli tę cyfrę, jako minimalną, podniesiemy nawet do 10 milionów, otrzymamy wynik, iż wartość produkcji żelaznej w 1901/2 r. nie powinna była być niższą, niż w r. 1897, czyli wynosiła z górą 40 lub nawet 40 kilka milionów rubli. W ten sposób rozmiary przemysłu górniczo-hutniczego w kraju w pierwszych latach stulecia dadzą się określić w sposób następujący ¹⁾:

	Ilość zakładów	Wart. prod. w mil. rubli	Robotn.
Przemysł żelazny . .	—	40 do 45	19,000
			(wraz z kopalnia- mi rudy żel.)
„ węglowy . .	—	15	18,000
„ cynkowy . .	—	2,2	2,000 z górą
	około 180	około 60	39,000

¹⁾ Nie licząc drobniejszych produkcji, jak sól, siarka, kamieniołomy i t. p.

Jeśli teraz dodamy produkcję fabryczną oraz górniczo-hutniczą, otrzymamy cyfrę prawdopodobną, określającą rozmiary i wartość całego przemysłu krajowego na początku stulecia.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przem. fabr. w 1901 r. bez podwyższ.	2,419	397,189	222,313
„ „ „ z podwyż. o $\frac{1}{8}$	2,721	446,838	250,102
„ górniczo-hutniczy	180	60,000	39,000
Ogółem	2,901	506,838	289,102

Przemysł w 1897 r. . . . 4,890 505,307 243,733

Z porównania cyfr, wyżej wyprowadzonych dla 1901/2 r., z danymi za r. 1897 przychodzimy do wniosku, że ilość przedsiębiorstw przemysłowych w tym okresie uległa zmniejszeniu, jakkolwiek — z wszelką pewnością — nie tak znacznemu, jak to malują cyfry 4,890 i 2,901. Cyfry, wyobrażające wartość produkcji, są prawie identyczne: 505 i 506 mil. rubli. Wreszcie liczba robotników w 1901 r. znacznie przewyższa liczbę z roku 1897. Przewyżka ta wyniesie 45 tysięcy osób przy podniesieniu liczby robotników, opartej na „Spisie”, o $\frac{1}{8}$; jeśli tego podniesienia nie zastosujemy (choć za podniesieniem przemawia wyżej uzasadniona racja większej słuszności), przewyżka wyniesie tylko 17 tysięcy.

Dane powyższe nieznacznej tylko ulegną zmianie, jeśli zamiast danych, wyprowadzonych drogą pośrednią co do górnictwa i hutnictwa, będziemy się posilkowali liczbami, zamieszczonemi w wydawnictwie „Górnictwo w Rosji”. Według tego źródła ilość zakładów górniczo-hutniczych wynosiła w 1901 r. (wraz z kamieniołomami, produkcją siarki, soli i t. d.) 514, wartość produkcji 57,709 tys. rub., a liczba robotników 42,530. Wobec tego cała wartość produkcji przemysłowej w 1901 r. da się obliczyć na 504,547 tys. rub. przy 3,235 zakładach i 292,632 robotn.

Przechodzimy do wyjaśnienia znaczenia poszczególnych tablic statystycznych w porządku kolejnym.

Najpierwej widzimy szereg tablic, malujących stan przemysłu tkackiego (str. 7 do 12), który zajmuje wśród innych gałęzi przemysłu krajowego stanowisko dominujące. W przemyśle tkackim pierwsze miejsca zajmują: przemysł bawełniany (str. 7) (153 fabryki, 89 mil. rub. wart. prod. i 51,618 robotników) oraz wełniany (str. 8) (327 fabryk, 89½ mil.

rub. i 44,005 robotn.). Przemysł ten skupia się głównie w gub. Piotrkowskiej (bawełniany: 87 mil. rub. i 49,587 rob. i wełniany 82½ mil. rub. i 36,980 rob.), specjalnie zaś w Łodzi (tkactwo 130 mil. rub. i 61,840 rob.). W przemyśle płócienniczym (str. 10) pierwsze miejsce zajmuje gub. Warszawska, co zawdzięcza zakładom Żyrardowskim. Prócz Łodzi, jako głównego środowiska przemysłu tkackiego (str. 12), inne, pomniejsze ogniska stanowią: Warszawa (10,6 mil. rub., 7,340 robotn.), Częstochowa (10,1 mil. rub., 4,665 rob.?), Sosnowiec (10,5 mil. rub., 3,717 rob.), Pabjanice (8,9 mil. rub., 8,273 rob.), Żyrardów (7,4 mil. rub., 9,234 robotn.), Zawiercie (6,8 mil. rub., 6,183 rob.), a dalej idą Zgierz, Tomaszów, Zduńska Wola (mająca tylko 10 fabryk z produkcją 1,4 mil. rub. i 1,457 robotn., natomiast aż 36 biur roździelczych, rozdających materiał surowy robotnikom, pracującym u siebie w domu, z produkcją 1,5 mil. rub. przy udziale 2,660 robotn.; prawie wyłącznie widzimy tu produkcję wełnianą), Marki pod Warszawą, Ozorków i Kalisz.

W przemyśle papierniczym (str. 13) na pierwszym miejscu stoi gub. Warszawska (26 fabr., 4,5 mil. rub. i 2,944 rob.), która posiada dwie duże fabryki: „Mirków” w Jeziornie i „Soczewkę”. Po niej idzie gub. Piotrkowska (25 fabr., 3,2 mil. rub., 2,014 robotn.) z dużymi fabrykami w Częstochowie i jedną w Pabjanicach; wreszcie gub. Kielecka z 3 fabrykami papieru w pow. Olkuskim. Gubernje Łomżyńska, Płocka, Radomska i Siedlecka posiadają jedynie po parę niewielkich fabryk gillz do papierosów.

W produkcji drukarni i litografii (str. 14) miejsce naczelne zajmuje, rozumie się, Warszawa (34 zakłady, 1,5 mil. rub. i 1,348 robotn.). Daleko poza nią stoi gub. Piotrkowska z Łodzią, Częstochową i Piotrkowem: 12 zakł., 370 tys. rub., 390 rob.), wreszcie śmiesznie niski stan drukarstwa wykazują inne miasta prowincjonalne: Kalisz, Radom, Lublin, Kielce, Łomża.

W przemyśle drzewnym (str. 16) przodują znów gub. Warszawska (43 zakł., 3,5 mil. rub., 2,875 rob.; centrum — Warszawa) i Piotrkowska (57 zakł., 3,2 mil. rub., 3,762 rob.; centrum — Noworadomsk, fabryka mebli giętych). W przemyśle, przerabiającym płody zwierzęce (str. 18), gub. Warszawska, a raczej Warszawa ma znaczenie głównego ogniska, jako centrum przemysłu garbarskiego i produkcji wyrobów ze skóry (produkcja Warszawy: 51 zakł., 10½ mil. rub., 2,679 rob.). Po niej idzie Radom (15 fabr., 2,3 mil. rub., 503 robotn.). Gub.

Piotrkowska ma 9 fabr. z produkcją 1,1 mil. rub. i 319 robotn. Potem idą gub. Suwalska, Kaliska, Łomżyńska i in.

W przemyśle metalowym i mechanicznym (str. 21) znów — z dawien dawna — prym trzyma gub. Warszawska (156 fabr., 32,3 mil. rub., 18,077 robotn.), a raczej Warszawa (146 fabr., 31,3 mil. rub., 17,383 rob.). Potem dopiero idzie gub. Piotrkowska (79 fabr., 21,5 mil. rub., 9,521 rob.) z produkcją Sosnowca (15,5 mil. rub., 4,974 rob.), Łodzi (2,3 mil. rb., 2,198 rob.), okolic Sosnowca i t. d. Zasluguje na wymienienie jeszcze gub. Radomska (1,5 mil. rb., 1,723 robotn.), w której jednak przemysł żelazny górniczo-lutniczy jest znacznie więcej rozwinięty od metalowego przetwórczego.

W przemyśle, przerabiającym minerały, ceramicznym (str. 23) na pierwszym planie stoi produkcja szkła i fajansu, potem cegieł, dalej cementu, asfaltu, wreszcie kafli, dachówek i t. p. Produkcja ceramiczna najznaczniejszą jest w gub. Piotrkowskiej (81 zakł., 4,1 mil. rb., 4,758 rob.; głównie fabryki szkła i cementu), w Warszawskiej (67 zakł., 3,8 mil. rb., 4,792 rob.; przeważnie fabryki szkła, fajansu, luster w pow. Warszawskim), w Radomskiej i Kieleckiej (fabr. cementu).

W produkcji młynów (str. 27) prym trzyma gub. Warszawska (24 młyny, 5,3 mil. rb., 673 rob.; zwłaszcza Warszawa i jej okolice); potem idzie gub. Lubelska, Piotrkowska i t. d. W innych rodzajach przemysłu spożywczego, nieopłacającego akcyzy (str. 28) (wyroby cukiernicze, piekarnie i t. d.) również najwydatniejsze miejsce przypada Warszawie z powiatem (4,2 mil. rb. i 1,365 rob. z ogólnej wartości produkcji w tym dziale 6,1 mil. rb. i 2,036 robotn.).

Z ogólnej wartości produkcji w przemyśle spożywczym akcyzowym (str. 29), t. j. z 53 mil. rb., najznaczniejszą część stanowi produkcja cukrowni: 35,2 mil. rb. Z 49 cukrowni 18 znajduje się po gub. Warszawskiej, 11 w Lubelskiej, 7 w Płockiej, 4 w Kaliskiej, po 2 cukrownie mają gub. Kielecka, Łomżyńska, Piotrkowska i Radomska, 1 Siedlecka. W takim też stosunku mniej więcej podzieliła się na gubernje wartość produkcji i liczba robotników w tej gałęzi przemysłu.

Produkcja gorzelnia najznaczniejszą jest w gub. Piotrkowskiej (1 mil. rb.), Siedleckiej (887 tys. rb.), Warszawskiej (838 tys. rb.), Kaliskiej (705 tys. rb.). Trzy czwarte wartości produkcji destylarni daje Warszawa (909 tys. rub.) Fabryki oczyszczania spirytusu skupiają się głównie w gub. Lubelskiej (604 tys. rb.) i Warszawskiej (612 tys. rb.).

Z produkcji browarów (7 mil. rb.) najwięcej przypada na gub. Warszawską (3,3 mil. rb.) i specjalnie na Warszawę (2,7 mil. rb.), potem na Piotrkowską (1,9 mil. rb.). Fabryki tytoniu znajdują się tylko w gub. Warszawskiej (5 fabr., 2,1 mil. rb., 1,513 rob.) i w Lubelskiej (2 fabr., 173 tys. rb. i 408 rob.). Wartość ogólna produkcji w całym przemyśle spożywczym akcyzowym i nieakcyzowym, wynosiła prawie 70 mil. rubli; liczba robotników 28 tysięcy.

Wreszcie w przemyśle chemicznym (str. 33) na pierwszy plan wysunęła się Warszawa, która jednoczy prawie 50% wartości produkcji i liczby robotników w tej gałęzi (6,8 mil. rb., 1,925 rob.). Gub. Warszawska ogółem ma 30 zakładów z 8,5 mil. rb. wart. prod. i 2,460 rob., gub. Piotrkowska 21 zakł. z 5 mil. rb. i 1,308 rob. Reszta, 11 fabryk, znajduje się w gub. Radomskiej (6), Kieleckiej (2), Kaliskiej (1), Lubelskiej (1) i Łomżyńskiej (1).

W produkcji górniczo-hutniczej ¹⁾ na pierwszym miejscu postawić należy przemysł żelazny (str. 37) ze 119 zakładami (kopalnie i huty), z wartością produkcji 38 mil. rub. i 19,401 rob. Produkcja hutnicza (37 mil. rb. i 15,291 rob.) skupia się głównie w gub. Piotrkowskiej (20 mil. rb. i 8,939 rob.) i w Radomskiej (16,8 mil. rb. i 6,321 robotn.). Drugie miejsce po przemyśle żelaznym zajmuje produkcja węgla kamiennego (w gub. Piotrkowskiej): 33 kopalnie z wart. prod. 17,4 mil. rb. i 18,555 rob. (w tej liczbie na 4 kopalnie węgla brunatnego odchodzi 100 tys. rb. wart. prod. i 360 rob. Produkcja cynku zatrudnia w 5 kopalniach galmanu w gub. Kieleckiej 1,399 robotników i w 3 hutach w gub. Piotrkowskiej 731 rob. Wartość produkcji hut wynosi 1,306 tys. rub. Wartość produkcji 320 kamieni ołomów w kraju wynosi 774 tys. rub.; pracowało w nich 2,045 rob. Siarkę produkuje 1 zakład w gub. Kieleckiej przy udziale 149 rob.; wartość produkcji można obliczyć na 120 tys. rub. w 1901 r. Sól dobywaną jest w warzelni ciechocińskiej (gub. Warszawska): 57 tys. rub., 69 rob. Glinę ogniotrwałą produkuje 28 przedsiębiorstw w gub. Radomskiej przy udziale 147 rob.; wart. prod. 41 tys. rub. Wreszcie 4 przedsiębiorstwa w gub. Radomskiej zajmują się produkcją farb mineralnych (wart. prod. 9 tys. rub., 34 robotników). Według gubernji cały przemysł górniczo-hutniczy kraju dzieli się, jak następuje: gub. Piotrkowska ma 179 zakładów,

¹⁾ Według wydawnictwa „Górnictwo w Rosji”.

z prod. $39\frac{1}{2}$ mil. rub. i 31 tys. rob.; R a d o m s k a 196 zakł., $17\frac{1}{2}$ mil. rb. i 8,920 rob.; K i e l e c k a 55 zakł., 523 tys. rub. i 2,177 rob.; L u b e l s k a 73 zakł., 45 tys. rub. i 192 rob., W a r s z a w s k a 1 zakł., 57 tys. rb. i 69 rob.; S i e d l e c k a 6 zakł., 11 tys. rub., 26 rob. i K a l i s k a 4 zakł., 8 tys. rub. i 112 robotn. Według okręgów przemysłowych prawie cała ta produkcja skupia się w okręgu Sosnowieckim (234 zakł., 40 mil. rub., 33 tys. rob.) i Radomskim (196 zakł., $17\frac{1}{2}$ mil. rub., 8,920 rob.) ¹⁾.

Według rozmiarów główne gałęzie produkcji przemysłowej w kraju idą w porządku następującym: 1) tkactwo (207,7 mil. rb., 121,481 rob.); 2) przemysł spożywczy (70 mil. rb., 28 tys. rob.); 3) przem. górniczo-hutniczy (57,6 mil. rb., 42 tys. rob.); 4) przem. metalowy i mechaniczny (57,5 mil. rb., 31,570 rob.). Potem w znacznym odstępie co do wartości produkcji idą: 5) przemysł, przerabiający płody zwierzęce (16 mil. rb., 4,826 rob.); 6) chemiczny (14 mil. rb., 3,966 rob.); 7) ceramiczny ($11\frac{1}{2}$ mil. rb., 15 tys. rob.); 8) papierowy i poligraficzny (11 mil. rb., 8 tys. rob.) i 9) drzewny (9,7 mil. rub., 9,358 rob.).

Pięć szóstych wartości produkcji przemysłowej kraju (str. 41 do 45) dają gub. P i o t r k o w s k a i W a r s z a w s k a, jedna szósta przypada na pozostałe 8 gubernji, z pośród których wydatniejsze nieco miejsce zajmują jeszcze: gub. R a d o m s k a (26 mil. rb., 15 tys. rob.; przemysł żelazny, garbarstwo), L u b e l s k a (14 mil. rb., 7,704 rob., cukrownictwo). Gub. P i o t r k o w s k a produkuje 2 razy więcej pod względem wartości produkcji, niż gub. Warszawska. W gub. Warszawskiej pierwsze miejsce zajmuje przemysł mechaniczny i metalowy (32,3 mil. rub., 18 tys. rob.), drugie — spożywczy (32,2 mil. rb., 11,898 rob.), trzecie — tkacki (21 mil. rb., 18,410 rob.). W gub. P i o t r k o w s k i e j na pierwszym planie stoi tkactwo (180 mil. rub., 94,346 rob.), potem idzie przemysł górniczo-hutniczy oraz mechaniczny i metalowy (razem około 61 mil. rubli i 40 tys. robotników), dalej zaś stoją przemysł spożywczy (6 mil. rub.), chemiczny (5 mil. rb.) i t. d. Pewną skłonność do rozwoju przemysłowego uwydatniają: gub. K i e l e c k a (6,5 mil. rub., 6,4 tys. rob.), zwłaszcza pow. Olkusi (2 mil. rb.) i Kielce (1 mil. rb.), oraz gub. P ł o c k a (5,9 mil. rb., 2,622 rob.; cu-

¹⁾ Maszyn działało w górn. i hutn. w 1901 r. 704 o sile 63,211 koni par., podczas gdy w 1893 r. 478 o sile 33 tys. k. par. (wraz z motorami wodnymi).

krownie). W pozostałych gubernjach: Siedleckiej, Łomżyńskiej i Suwalskiej, wartość produkcji waha się od 2 do 3 mil. rub., a na cyfry te składa się głównie produkcja zakładów przemysłowych, związanych z gospodarstwem rolnem (tartaki, gorzelnie, browary, jedna lub dwie cukrownie).

W produkcji gub. Piotrkowskiej (str. 27) przoduje powiat Łódzki (144½ mil. rb., 70 tys. rob.), potem idzie Będziński z Sosnowcem i Dąbrową (84 mil. rb. i 50 tys. rob. w przemyśle fabrycznym i górniczo - hutniczym), dalej Częstochowski, Łaski (z Pabjanicami) i t. d.

Z miast Królestwa Polskiego (str. 45 do 50) najwyższą wartość produkcji wykazuje Łódź, to wielkie ognisko przemysłu tkackiego (136½ mil. rb., 66,549 robotn.). Drugie miejsce zajmuje Warszawa (78½ mil. rb., 38,651 rob.); jeśli do produkcji jej dodamy produkcję blizkich okolic Warszawy, otrzymamy właściwszy obraz produkcyjności Warszawy, jako faktycznego ogniska przemysłu fabrycznego, bez względu na terytorjalne umieszczenie rogatek miasta (491 fabryk, 86,8 mil. rb., 44,434 rob.). Największą wartość wykazuje w Warszawie (z okolicą) produkcja fabryk mechanicznych i metalowych (32 mil. rb., 17,722 rob.), potem przemysł spożywczy (13½ mil. rb.), tkacki (około 13 mil. rb.), „zwierzęcy” (10,6 mil. rb.), chemiczny (6,8 mil. rb.) i t. d. Trzecie miejsce wśród miast Królestwa Polskiego, po Łodzi i Warszawie, zajmuje Sosnowiec, ale cyfra wartości produkcji fabrycznej i ilości robotników (28,7 mil. rb., 9,674 rob.) nie maluje bynajmniej przemysłowego znaczenia tej miejscowości; należy bowiem do niej dołączyć produkcję hutniczą Sosnowca i jego blizkich okolic, oraz produkcję górniczą Dąbrowy Górniczej. Otrzymamy wtedy dla wartości produkcji tego ogniska przemysłu sumę około 80 mil. rb. i liczbę robotników około 40 tys. osób. Następne miejsce przypada w udziale Częstochowie (około 13 mil. rb., 7,067 rob.); potem idą: Pabjanice (11 mil. rb., 8,799 rob.), Zawiercie (7,7 mil. rb., 7,109 rob.), Żyrardów (7,4 mil. rb., 9,234 rob.), Zgierz (4½ mil. rb., 3,099 robotn.), Tomaszów (3,8 mil. rb. (?) i 2,302 rob. (?)), Radom (3,4 mil. rb., 1,705 rob.), Lublin (3,1 mil. rb., 1,699 rob.), Żduńska Wola (3 mil. rub., 4,435 robotn.), Kalisz (2,2 mil. rb., 2,296 rob.), Włocławek (2,2 mil. rb., 1,906 rob.), Piotrków (1,6 mil. rb., 1,115 rob.), Ożorków (1,5 mil. rb. (?), 1,251 rob.), Noworadomsk (1,3 mil., 2,009 rob.; nie wliczono tu pro-

dukcji hutniczo-żelaznej), wreszcie K i e l c e (około 1 mil. rb., 593 rob.).

Cały przemysł Królestwa Polskiego, włączając i górnictwo, rozpada się na 4 główne okręgi (str. 50). Okrąg W a r s z a w s k i obejmuje gub. Warszawską, nadto możemy dołączyć doń i gub. Płocką (cukrownie). Okrąg ten posiada 700 fabryk ze 124 mil. rb. wart. prod. i 68,331 rob. Znaczniejszy odeń jest okrąg Ł ó d z k i, obejmujący w gub. Piotrkowskiej powiaty: Łódzki z Łodzią i Zgierzem, Brzeziński z Tomaszowem Rawskim, Łaski z Pabjanicami, Piotrkowski i Rawski, nadto gub. Kaliską (Zduńska Wola, Ozorków). Okrąg ten ma 870 fabryk z wart. prod. 176½ mil. rub. i 95,530 rob. Trzeci okrąg, S o s n o w i e c k i, obejmuje w gub. Piotrkowskiej powiaty: Będziński z Sosnowcem, Sielcami, Dąbrową Górniczą, pow. Częstochowski, Noworadomski, oraz w gub. Kieleckiej powiat. Olkuski. Ogólna produkcja tego okręgu (425 zakładów, z wart. prod. 102,2 mil. rub. i 68,518 rob.) rozpada się na 2 działy: przemysł fabryczny (191 fabryk, 62,2 mil. rub., 35,307 rob.) i górnico-hutniczy (234 zakłady, 40 mil. rb., 33,211 rob.;). Czwarty okrąg, R a d o m s k i, obejmuje gub. Radomską i część Kieleckiej (Suchedniów). Jest on najmniejszy z pomiędzy wyliczonych (324 zakł., 26,4 mil. rub., 15,169 rob.) i również składa się z 2 działów: przemysłu fabrycznego (128 fabr., 8,8 mil. rb., 5,943 rob.) i górnico-hutniczego (196 zakł., 17,6 mil. rb., 8,920 rob.). Przemysł p o z o s t a ł y c h g u b e r n j i: Lubelskiej, Siedleckiej, Suwalskiej, Łomżyńskiej i części Kieleckiej trudno zaliczyć do którego z wymienionych okręgów lub wyłączyć, jako okrąg osobny, wskutek nieznaczących jego rozmiarów i dużego rozproszenia terytorjalnego.

Dane zamieszczone w „Spisie” uwydatniają znaczny rozwój w przemyśle krajowym w ciągu lat ostatnich t o w a r z y s t w a k c y j n y c h (str. 51).

W 1897 r. (wraz nieprzemysłowemi) było w kraju 118 towarzystw akcyjnych, przemysłowych—100. W „Spisie” znajdujemy 135 wyliczonych towarzystw akcyjnych w przemyśle fabrycznym, do czego należy dodać 9 towarzystw w przemyśle węglowym i 13 w hutniczym; razem otrzymamy sumę 157 towarzystw akcyjnych. Według gałęzi produkcji dzielą się one, jak następuje:

Towarzystwa akcyjne.		1897 r.	1901 r.
Tkactwo		26	41
Przem. papier. i poligr.		2	5
" drzewny		3	4
" spożywczy nieakcyzowy		1	1
" spożywczy akcyz.: wyrób trunków		4	6
" " " cukrownie		18	20 ¹⁾
" " " fabr. tytoniu		—	1
" przerab. prod. zwierzęce		1	3
" chemiczny		5	9
" metal., mechan. i górniczy		35	52 ²⁾
" ceramiczny		5	15
		100	157

Wszystkie wyliczone w „Spisie” towarzystwa akcyjne w liczbie 135 dały produkcję wartości 198 mil. rb. z górą przy udziale w pracy 98,265 rob., tymczasem cała wartość produkcji przemysłowej według spisu wynosiła 397 mil. rub. w 1901 r.; towarzystwa więc akcyjne dają połowę produkcji krajowej. Tymczasem liczba ich w porównaniu z ogólną ilością fabryk w kraju jest bardzo nieznaczna (135 wobec 2,419, co stanowi ledwie 5½%). Robotników pracuje w przedsiębiorstwach akcyjnych 98,265, co, wobec ogólnej liczby 222,313 robotników fabrycznych według „Spisu”, stanowi 44%. Tak przeto towarzystwa akcyjne, stanowiąc 5½% ogólnej liczby przedsiębiorstw przemysłowych, zatrudniają 44% ogólnej liczby zajętych w przemyśle fabrycznym robotników i wytwarzają 50% ogólnej wartości produkcji fabryk krajowych. Według gałęzi produkcji najznaczniejszy jest udział towarzystw akcyjnych pod względem wartości produkcji w przemyśle tkackim (116 mil. rb. i 62 tys. robotn. wobec całej wartości produkcji tkackiej 208 mil. rb. i 121 tys. rob.), w przemyśle mechanicznym i metalowym przetwórczym (39 mil. rb. i 16 tys. rob. wobec 57½ mil. rb. i 31½ tys. rob.), cukrowniczym (18,6 mil. rb. i 8,2 tys. rob. wobec 35 mil. rb. i 16,7 tys. rob.),

¹⁾ z 23 cukrowniami.

²⁾ w metal. i mech. bez górniczo-hutniczego 30; w węglowym 9; w metalurg. 13.

wreszcie chemicznym (8,9 mil. rb. i 2,145 rob. wobec 14 mil. rb. i 3,966 rob.); najmniej znaczny — w przemyśle spożywczym wogóle (poza cukrowniami), w drzewnym i „zwierzęcym”. W przemyśle tkackim towarzystwa akcyjne najbardziej są rozwinięte w produkcji bawełnianej (67,7 mil. rub. i 36 tys. rob. wobec 89 mil. rb. i 51,6 tys. rob.) i płócienniczej (10,6 mil. rub. i 11,910 rob. wobec 11,6 mil. rb. i 12,528 rob.); znacznie mniej stosunkowo w tkactwie wełnianem (42,8 mil. rub. i 11 tys. robotn. wobec 89,5 mil. rb. i 44 tys. rob.).

Jednak bodaj czy nie najznacniejszą stosunkowo rolę grają towarzystwa akcyjne w przemyśle górniczohutniczym.

9 towarzystw akcyjnych (str. 53) skupia w swem ręku prawie całą produkcję węgla kamiennego, a 13 przedsiębiorstw akcyjnych jednoczy większą część produkcji hutniczej: żelaznej i cynkowej.

Z 514 przedsiębiorstw górniczych i hutniczych, wliczając i kamieniołomy w liczbie 320, do 22 tow. akc. należy 82 zakłady z wart. prod. 53 mil. rub (z ogólnej sumy 57,6 mil. rb.) i 35,857 robotn. (z ogólnej liczby 42,530).

W całyni zaś przemyśle fabrycznym i górniczym, obliczonym, według danych urzędowych, na 2,933 zakłady i fabryki z produkcją wartości 454,8 mil. rb. i 264,483 rob. (str. 53) towarzystwa akcyjne w liczbie 157 z 242 zakładami, 251 mil. rub. i 134 tys. rob., reprezentują 8,2% przedsiębiorstw, 55% wartości produkcji i 50,6% liczby robotników.

Wylączymy jeszcze specjalnie dane (str. 72 i nast.), dotyczące tylko „większych” zakładów przemysłowych, a w ten sposób otrzymamy obraz właściwego przemysłu wielkiego. Przyjęliśmy za miarę „większego” przedsiębiorstwa fabrykę, która albo daje produkcję wartości powyżej 100 tys. rubli rocznie, albo zatrudnia więcej, niż 50 robotników. (W tem miejscu dodamy, że w 1897 r., według W. Załęskiego, wypadło na 1 zakład przemysłowy przeciętnie 103 tys. rb. wartości produkcji, a na 1 robotnika 2,073 ruble).

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Przemysł bawełniany.			
Gub. Warszawska	3	800	600
„ Kaliska	3	1,300	1,150
„ Piotrkowska	77	79,600	47,500
Razem fabryki „większe” . . .	83	81,700	49,250
Ogółem przem. bawełn. . . .	153	89,162	51,618

Przemysł wełniany.

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Gub. Warszawska	2	2,740	1,600
„ Kaliska	27	3,700	4,400
„ Łomżyńska	1	60	70
„ Piotrkowska	127	79,500	32,230
Razem fabr. duże	157	86,000	38,300
Ogół fabryk	327	89,473	44,005

Przemysł jedwabny.

Gub. Warszawska	2	1,450	923
„ Piotrkowska	7	1,132	686
Razem fabr. duże	9	2,582	1,609
Ogół fabryk	19	3,012	1,813

Przemysł płócienny.

Gub. Warszawska	3	8,321	9,971
„ Piotrkowska	3	3,292	2,521
Razem fabr. duże	6	11,614	12,502
Ogół fabryk	8	11,625	12,528

Produkcja z różn. materj. włókn.:

Gub. Warszawska	26	6,661	4,617
„ Piotrkowska	19	5,379	3,985
„ Kaliska	12	768	1,290
„ Łomżyńska	1	43	70
Fabr. duże	58	12,581	9,962
Ogół fabryk	115	14,391	11,517

Cały przemysł tkacki:

Fabryki duże	313	194,747	111,623
Ogół fabryk	622	207,663	121,481

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
--	----------------	------------------------------	-------------------

Przemysł papier. i poligr.

Papiernictwo:

Gub. Warszawska	10	3,250	2,580
" Kielecka	3	1,208	771
" Piotrkowska	12	3,100	1,720
Fabr. duże	25	7,558	5,071
Ogół fabryk	71	8,968	6,070

Drukarnie i litografje:

Gub. Warszawska	4	900	675
" Piotrkowska	2	185	185
Zakłady duże	6	1,085	860
Ogół zakładów	57	2,054	1,952

Razem przem. pap. i poligr.

Fabr. duże	31	8,643	5,931
Ogół fabryk	128	11,022	8,022

Przemysł drzewny.

Gub. Warszawska	15	2,750	2,350
" Kielecka	3	300	225
" Lubelska	4	490	600
" Piotrkowska	10	2,100	2,950
" Siedlecka	2	120	190
Fabryki duże	34	5,760	6 315
Ogół fabryk	213	9,681	9,358

Przemysł zwierzęcy.

Gub. Warszawska	20	9,320	2,130
" Lubelska	1	150	95
" Suwalska	2	210	110
" Piotrkowska	4	850	255
" Radomska	6	1,770	360
Fabryki duże	33	12,300	2,950
Ogół fabryk	141	15,966	4,826

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
--	----------------	------------------------------	-------------------

Przemysł met. i mechan.

Gub. Warszawska	70	27,000	16,280
„ Kaliska	1	76	103
„ Kielecka	3	534	506
„ Lubelska	5	710	801
„ Radomska	11	1,446	1,681
„ Piotrkowska	29	20,300	8,600
Fabr. duże	119	50,066	27,971
Ogół fabryk	287	57,491	31,570

Przemysł ceramiczny.

Gub. Warszawska	27	3,140	3,820
„ Kaliska	4	230	385
„ Kielecka	3	600	435
„ Lubelska	2	280	415
„ Radomska	7	1,160	1,700
„ Siedlecka	4	410	810
„ Suwalska	1	40	120
„ Piotrkowska	16	3,295	3,260
Fabr. duże	64	9,155	10,345
Ogół fabryk	249	11,483	15,018

Przemysł chemiczny.

Gub. Warszawska	16	7,700	2,190
„ Kielecka	1	230	70
„ Piotrkowska	14	4,820	1,245
Fabr. duże	31	12,750	3,505
Ogół fabryk	62	13,956	3,966

Przemysł spożywczy nieakcyzowy.

Gub. Warszawska	29	8,150	1,410
„ Kaliska	3	400	120
„ Kielecka	2	280	65
„ Lubelska	8	2,150	300

	Ilość fabr.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
Gub. Piotrkowska	6	1,165	160
„ Radońska	2	355	50
„ Suwalska	1	125	25
Fabr. duże	51	12,625	2,130
Ogółem	233	16,933	4,086

Przemysł spożywczy akcyzowy ¹⁾.

Gub. Warszawska	38	20,840	9,284
„ Kaliska	6	2,619	1,160
„ Kielecka	2	1,574	1,025
„ Lubelska	15	8,193	4,418
„ Łomżyńska	2	829	503
„ Piotrkowska	12	2,706	826
„ Radońska	2	1,514	847
„ Płocka	7	4,906	1,901
„ Siedlecka	1	700	472
„ Suwalska	1	160	30
Fabr. duże	86	44,041	20,466
Ogółem	484	52,994	23,986

Cały przemysł fabryczny (fabryki duże).

Przemysł tkacki	313	194,747	111,623
„ papier. i poligr.	31	8,643	5,931
„ drzewny	34	5,760	6,315
„ zwierzęcy	33	12,300	2,950
„ metal. i mechaniczny	119	50,066	27,971
„ ceramiczny	64	9,155	10,345
„ chemiczny	31	12,750	3,505
„ spożywczy nieakcyz.	51	12,625	2,130
„ „ akcyzowy	86	44,041	20,466
Fabryki duże	762	350,087	191,236
Ogół fabryk	2,419	397,189	222,313
Fabryki drobniejsze	1,657	47,102	31,077

¹⁾ Cukrownie wszystkie stanowią fabryki „duże”, z gorzelni ani jedna. W gub. Piotrkowskiej przy 2 gorzelniach prowadzi się na dużą skalę fabrykacja drożdży.

Przemysł górniczo-hutniczy (zakłady większe).

Metalurgia żel.:	Ilość zakł.	Wart. prod. w 1000 rb.	Liczba robotn.
w gub. Piotrkowskiej	10	20,115	8,939
„ Radomskiej	19	16,824	6,297
Razem zakł. większe	29	36,939	15,236
Ogółem metalurgia	31	36,969	15,291

Kopalnie rudy żelaznej:			
w gub. Piotrkowskiej	24	497	2,040
„ Radomskiej	38	407	1,554
Razem kop. większe	62	904	3,594
Ogółem	88	1,033	4,110

Cynk.			
Kopalnie galm.: gub. Kiel.	5	—	1,399
Huty: gub. Piotrkowska	3	1,306	731
Razem zakł. większe	8	1,306	2,130
Ogółem	8	1,306	2,130

Węgiel kam. i brun.			
Gub. Piotrk.: kop. większe	31	17,350	18,543
Ogółem	33	17,400	18,555

Kamieniołomy.			
Gub. Kielecka: większe	2	103	225
„ Piotrkowska „	1	10	60
Razem większe kamienioł.	3	113	285
Ogółem	320	774	2,045

Razem zakłady większe w górn. i hutn.	133	56,612	39,788
Ogółem prz. górn.-hutn.	514	57,709	42,530

W całym przemyśle fabr. i górn.:

zakłady większe	895	406,699	231,024
ogół zakładów	2,933	454,798	264,483
Stosunek %	30,5%	89%	87%

Jak widzimy z powyższych danych, fabryki „duże“, zatrudniające powyżej 50 robotników lub wytwarzające rocznie na sumę, przynoszącą 100 tys. rub., dają z górą $\frac{1}{3}$, czyli 88% produkcji fabryk Królestwa Polskiego i zatrudniają 86% ogólnej liczby robotników, jakkolwiek stanowią ledwie 31% ogólnej liczby fabryk. Stosunek ten zmienia się w poszczególnych gałęziach przemysłu. W tkactwie fabryki „większe“ stanowią 50% ogółu fabryk z 93% wartości produkcji i 92% liczby robotników; specjalnie w przemyśle bawełnianym dane te wynoszą 54%, 92% i 95%; w wełnianym 49%, 96% i 87%; w płócienniczym 75%, 99,9% i 99,9%. W przemyśle papierowym i poligraficznym stosunek ten jest znacznie niższy i wyraża się procentowo, jako 24%, 78% i 74 $\frac{1}{2}$; w drzewnym: 16%, 59% i 67%; w zwierzęcym 23%, 81% i 61%; w mechanicznym i metalowym wynosi 41%, 87% i 88%, w ceramicznym 26%, 79% i 67%; w chemicznym 50%, 92% i 88%; w spożywczym nieakcyzowym 22%, 74% i 52%; w spożywczym akcyzowym 18%, 83% i 85%. Podczas gdy 762 duże fabryki produkują za sumę 350 mil. rub. z górą i zatrudniają przeszło 191 tys. robotników, reszta produkcji, t. j. 47 mil. rub. oraz 31 tys. robotników przypada aż na 1657 fabryk drobniejszych: na „duże“ fabryki wypada przeciętnie po 460 tys. rubli wart. prod. i po 251 rob., na drobniejsze po 28 tys. rub. i po 19 rob. Dodajmy, iż przemysł górniczo-hutniczy prawie całkowicie (z wyjątkiem kamieniołomów) stoi na stopie przemysłu wielkiego. Jak widzimy z tablicy na str. 77, z ogólnej wartości produkcji górniczo-hutniczej 57,7 mil. rub. na zakłady większe wypada aż 56,6 mil. rub.; zatrudniają one 39,788 rob. z ogólnej liczby robotników górniczo-hutniczych 42,530. W 1897 roku na 1 zakład górniczy wypadało przeciętnie 302 tys. rub. i 174 rob.; w 1901 r. (nie licząc kamieniołomów i gliny ogniotrwałej): 350 tys. rub. i 248 robotników. W całym zaś przemyśle (fabrycznym i górniczym), obliczonym według danych urzędowych, zakłady większe stanowią 30,5%, wartość ich produkcji 89%, a liczba robotników 87%. Przemysł więc Królestwa Polskiego jest to w olbrzymiej swej większości — co do wartości produkcji i liczby robotników — przemysł „wielki“.

Spis rzeczy.

	Str.
Wstęp	3
Przemysł Król. Polskiego w 1901/2 r.: A) Tablice statystyczne	7 do 54
I. Tkaćstwo: przemysł bawełniany	7
" wełniany	8
" jedwabny	9
" płócienny	10
Wyroby z różnych materiałów tkackich	10
Tkaćstwo wogóle i według gubernji	11
Główne punkty przem. tkackiego	12
II. Przemysł papierowy i poligraficzny	13
III. " drzewny	16
IV. " zwierzęcy	18
V. " metalowy i mechaniczny	21
VI. " ceramiczny	23
VII. " spożywczy: nieakcyzowy	27
" " akcyzowy	29
VIII. " chemiczny	33
IX. " górnio-hutniczy	35
Cały przemysł wielki według gałęzi	40
Podział przemysłu według gubernji	41
Główniejsze miejscowości przemysłowe	45
Główne okręgi przemysłowe	50
Produkcja towarzystw akcyjnych	51
Przemysł według „Księgi adresowej przem. fabr.”	54
B) Uwagi do tablic statystycznych	55 do 78
Porównanie stanu przemysłu w latach 1897 i 1901	56
Wyjaśnienie tablic statystycznych	64
Produkcja „większych” zakładów przemysłowych	72